

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра філософії та соціології

І.Д. Загрійчук

ФІЛОСОФІЯ

Конспект лекцій

Харків - 2012

Загрійчук І.Д. Філософія: Конспект лекцій. – Харків:
УкрДАЗТ, 2012. – 78 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до програми навчального курсу «Філософія» для технічних спеціальностей і є складовою частиною обов'язкового навчального курсу філософії.

Він покликаний допомогти студентам, які зайняті на виробництві і не мають достатнього ресурсу часу, за короткий період зорієнтуватися в складному предметі філософської рефлексії, засвоїти основні, випробувані часом, філософські істини, навчитись самостійному мисленню та його застосуванню у вирішенні професійних, громадянських та особистих проблем.

Рекомендується студентам технічних спеціальностей заочної форми навчання, які вивчають програмний курс філософії.

Бібліогр.: 20 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 1 березня 2012 р., протокол № 9.

Рецензент

д. філос. н., проф. В.М. Петрушов

І.Д. Загрійчук

ФІЛОСОФІЯ

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск Загрійчук І.Д.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 22.03.10 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 4,0. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра філософії та соціології

І.Д. Загрійчук

ФІЛОСОФІЯ

Конспект лекцій для студентів технічних спеціальностей
заочної форми навчання

Харків – 2012

Загрійчук І.Д. Філософія: Конспект лекцій для студентів технічних спеціальностей заочної форми навчання. – Харків: УкрДАЗТ, 2012. - 77 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до програми навчального курсу «Філософія» для технічних спеціальностей і є складовою частиною обов'язкового навчального курсу філософії.

Він покликаний допомогти студентам, які зайняті на виробництві і не мають достатнього ресурсу часу, за короткий період зорієнтуватися в складному предметі філософської рефлексії, засвоїти основні, випробувані часом, філософські істини, навчитись самостійному мисленню та його застосуванню у вирішенні професійних, громадянських та особистих проблем.

Рекомендується студентам технічних спеціальностей заочної форми навчання, які вивчають програмний курс філософії.

Бібліогр.: 20 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 1 березня 2012 р., протокол № 9.

Рецензент

д. філос. н., проф. В.М. Петрушов

ЗМІСТ

	Вступ	4
1	Філософія та її предмет	5
1.1	Поняття світогляду та його структура	6
1.2	Виникнення філософії, її предмет, основні поняття та функції	9
2	Філософія досократиків	14
2.1	Космологізм ранньої грецької філософії	14
2.2	Діалектика Геракліта із Ефеса	17
2.3	Проблема буття в олеатів	19
2.4	Античний плюралізм у філософії	21
3	Софісти і Сократ. Філософія Платона	26
3.1	Релятивізм софістів та їхня роль в античній культурі	26
3.2	Сократ як шукач істини. Етика Сократа	29
3.3	Філософське вчення Платона про ідеї	34
4	Філософія Аристотеля	41
4.1	Критика Аристотелем теорії ідей Платона	41
4.2	Вчення про першоначала. Діалектика форми і матерії	43
4.3	Вчення Аристотеля про душу та його гносеологія	47
4.4	Логіка Аристотеля	52
4.5	Етичні та соціально-політичні погляди Аристотеля ...	56
5	Філософія пізньої античності	61
5.1	Сократичні школи філософії (кініки, кіренаїки, мегарці)	62
5.2	Епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм	66
5.3	Неоплатонізм – світоглядний підсумок античного світу	72
	Список літератури	77

ВСТУП

Даний конспект лекцій складений відповідно до програми курсу філософії для технічних спеціальностей, затвердженою на засіданні ради гуманітарного факультету. Він покликаний допомогти студентам, які зайняті на виробництві і не мають достатнього ресурсу часу, за короткий період зорієнтуватися в складному предметі філософської рефлексії, засвоїти основні, випробувані часом, філософські істини, навчитись самостійному мисленню та його застосуванню у вирішенні професійних, громадянських та особистих проблем.

Найкращим способом добитись такого знання є вивчення історії розв'язання проблем, які у найбільш загальному вигляді представлені в філософії як «вічні проблеми». Ці проблеми хоч і вічні, та в історичному часі зазнають певних трансформацій. Від нових поколінь дана обставина вимагає кожен раз нових інтелектуальних зусиль. Тільки пройшовши шляхами, на яких відбувалось зростання людського інтелекту, здобувався інтелектуальний досвід людства, кожна молода людина здатна «перемотати» досвід інших людей, досвід загальний у своє власне надбання. Так набувається інтелектуальна зрілість індивіда, формується особистість.

З цієї причини навчальний матеріал у даному конспекті поданий в історико-філософському аспекті, вивчивши який, кожен студент зможе перевірити себе, відповідаючи на питання, що розміщені в кінці кожного параграфа і призначені для самоперевірки. Матеріали конспекту лекцій можуть і повинні бути використані для підготовки до семінарських занять з філософії, написання рефератів, як матеріал для дискусій.

Для студентів, які бажають глибшого вивчення курсу філософії, подається список додаткової літератури, яка може в цьому допомогти.

Насамкінець залишається побажати користувачам цього навчального матеріалу наполегливості в освоєнні філософії, ретельності у справах та постійного особистісного розвитку і вдосконалення.

1 ФІЛОСОФІЯ ТА ЇЇ ПРЕДМЕТ

1.1 Поняття світогляду та його структура.

1.2 Виникнення філософії, її предмет, основні поняття та функції.

Що це за таке загадкове слово «філософія»? Одні зупиняються в трепеті, коли його почують, оскільки пов'язують його з чимось високим, небуденним, мудрим та недосяжним, інші вважають філософію не наукою, не мудрістю і зовсім не високим заняттям, про що судять з позиції здорового глузду. Висловлюючи думку останньої категорії людей, деякі студенти, адаптуючи її до свого способу існування, кажуть так: щоб скласти філософію, необхідно мати «підвішений язик». Щодо «підвішеного язика», то тут дійсно не заперечиш. Язик треба мати, бажано «підвішений», тобто «живий», розвинений. Без певного лексичного багатства, без розвиненої здатності мовлення філософію дуже важко зрозуміти та засвоїти. Але цього замало. Великий німецький філософ Гегель ще у ХІХ столітті на таку «мудрість» своїх студентів відповідав так: якби те, що ви кажете, було правильним, тоді ми б сьогодні знали не філософів, а балакунів. Однак сліди останніх згубились в історії, залишились лише імена великих філософів та їхні твори, які й сьогодні актуальні для нас тим, що в них містяться глибокі, життєво важливі для нас думки.

Існує багато різноманітних поглядів на філософію. Спробуємо зафіксувати ще хоча б один, відмінний від попереднього. Він формулюється приблизно так: кожна людина сама собі філософ. Знову ж таки, форма, в якій ця думка висловлена, не викликає заперечень. Але при її обговоренні часто виявляється, що дане формулювання нерідко використовується людьми для обґрунтування позиції, яка зводиться до того, що філософію не обов'язково вивчати, оскільки кожен міркує на загальні теми на свій лад. І дійсно, кожна людина думає, розмірковує. Поки вона це робить, вона залишається людиною. Можна на інших перекласти фізичну працю (миття посуду, підлоги, збирання врожаю, лиття металу і т. п.), але перекласти на інших процес думання неможливо. Той, хто не думає, не

мислить, перестає бути справжньою людиною. Дана істина прямо-таки закарбована в народних казках про нерозумних принців і принцес, які стали такими від неробства. Адже саме праця в усіх її видах формує мислення. І далі, якщо кожна людина сама собі філософ, то чому тоді кажуть, що ця людина розумна, а та не дуже. Чому з одними людьми ми шукаємо зустрічі, оскільки вони нам цікаві, нас інтересують їхні думки і судження, а інших уникаємо і не тільки тому, що дорожимо своїм часом. Очевидно, що бути філософом, розумною, мудрою людиною і бути самозакоханим, з погордою відкидати від себе міркування інших – це зовсім різні речі. Бути людиною, бути філософом означає – бути відкритим, сприймати інших, їхні думки, постійно збагачуватись, постійно вчитись. Тим більше, коли мова йде про вивчення філософської спадщини тих, хто давно визнаний світовою людністю великими, славетними у своїй галузі. Отож, якщо у нас є бажання підняти свій статус серед людей, бути цікавими для них, варто пройти стежками, чи навіть дорогами філософії, збагатитись досвідом кращих філософів усіх часів і народів, зробити їхні думки своїми. Тоді ми дійсно зможемо сказати (а ще краще, якщо ми будемо не лише говорити, але й будемо такими насправді), що кожен із нас сам собі філософ, тобто самостійно мислить, розбирається в людських проблемах, цікавий сам собі і людям.

1.1 Поняття світогляду та його структура

Так чим все-таки є філософія? Сам термін походить з грецької мови (fileo – люблю, sophia – мудрість). Звідси: філософ – це не той, хто все знає, а той, хто прагне бути мудрим, хто любить мудрість і, відповідно, робить усе, щоб нею оволодіти, щоб її засвоїти. Але прагнення до мудрості полягає не лише в тому, щоб бути розумним, але й у тому, щоб відповідно до здобутого знання вибудувати своє власне життя, мудро жити.

В історичному плані термін «філософія» вперше був введений в обіг Піфагором (VI ст. до н. е.). Платон закріпив цей термін в європейській культурі. До того були жерці істини, мудреці. Зміна в назві будь-якого предмета означає дуже багато.

Стосовно філософії це означало усвідомлення тієї істини, що пізнання – це процес, що не можна раз і назавжди отримати якесь знання і на ньому зупинитись. Мати знання, бути розумним, навіть мудрим – означає постійно вчитись, розмірковувати, вдосконалюватись. Адже міняється життя, змінюється і знання. Знання не може не змінюватись, якщо ми хочемо, щоб воно відповідало життєвому процесу. Але знання само по собі не змінюється. Ми самі повинні його розвивати, виробляти, продукувати, творити.

Бути філософом – означає бути творчою людиною. А це вже культура, причому культура висока. Таким чином, філософія і культура тісно пов'язані. Скажемо, навіть, так – висока культура і філософія невіддільні, бути культурним в широкому сенсі слова без філософії неможливо.

Але ж і культура поняття розмаїте, різнолике, багатогранне. До культури належать і всі науки, і релігія, і мораль, і ще багато чого. Яке місце займає філософія в системі культури?

Такі науки, як фізика, хімія, біологія і їм подібні вивчають якийсь фрагмент чи зріз світу, що нас оточує. Ці науки цікавлять світ сам по собі, цікавлять світ таким, яким він є, цікавлять істина навколишнього світу. В цьому пізнанні названі науки прагнуть максимально вилучити, елімінувати людські уподобання: пристрасті, бажання і т. п., одним словом, суб'єктивність. Ці науки розглядають світ як об'єкт. Об'єктом пізнання може бути і сама людина. Людиною як об'єктом цікавляться такі нефілософські науки як анатомія, фізіологія, психологія і т. п. Що ж залишається філософії? Філософію цікавить не світ сам по собі, не людина сама по собі, а світ у його відношенні до людини, або людина у її відношенні до світу, що одне і те саме. Тобто філософія має місце там, де проблемою є відношення «людина-світ». Відношення людини до світу – це проблема світогляду. Звідси висновок: філософія є світоглядною наукою. Вона є формою суспільної свідомості, в якій людина усвідомлює себе і своє місце у світі. Тому перш ніж предметно говорити про предмет філософії, розглянемо – що таке світогляд.

Незалежно від рівня освіти, статі, віку, соціального стану і т. п. кожна людина сприймає світ і намагається своє розуміння останнього втілити в певну систему світобачення. Відповідно до

свого світобачення індивід прагне вибудувати своє ставлення до світу, сформулювати свої наміри і реалізувати їх. Людина не може жити ні рослинним, ні тваринним життям. Світогляд і є тим утворенням, яке свідчить про свідомість людини, про принципово інакший спосіб її життя в порівнянні з іншими живими істотами. Світогляд – це досить складне, синтетичне, інтегральне утворення суспільної та індивідуальної свідомості. Він містить в собі не лише знання про навколишній світ та людину. Оскільки світогляд відображає світ не тільки з боку суцього, але й належного, тобто з точки зору того, яким людина хоче цей світ бачити, то це знання «обтяжено» емоціями, оцінками і, як таке, є небайдужим знанням. Світогляд, таким чином, є своєрідною інтегративною цілісністю знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності. Всі названі вище функції світогляду спрямовані на забезпечення успішного функціонування специфічно людської життєдіяльності.

Світогляд має складну структуру, в ньому наявні різні шари і рівні. Найбільш виразні серед них: *емоційно-психологічний* рівень (світовідчуття) та *пізнавально-інтелектуальний* (світорозуміння).

Емоційно-психологічний рівень світогляду або світовідчуття – це здоровий глузд. Це ті звички і стереотипи, які складаються стихійно в процесі життя. Це так звана *буденна свідомість*. Вона відповідає стабільному ритму життя, коли одні й ті самі дії повторюються. Така свідомість не вільна від забобон. Коли ж у суспільстві відбуваються радикальні, круті зміни, тоді буденна свідомість не справляється зі своєю регулятивною функцією суспільної поведінки індивіда. Вона дає збої і на порядок денний виходить потреба вяснити: а чи все ми правильно, вірно розуміємо, чи відповідає наша буденна свідомість тим великим глобальним змінам, що відбуваються навколо нас. Після певного міркування ми приходимо до висновку, що буденна свідомість, здоровий глузд є недостатніми, що емоційно-чуттєвий рівень світогляду є нерозвиненою, незрілою формою світогляду. Питання про філософію виникає саме у зв'язку з мовою про ступені зрілості світогляду.

1.2 Виникнення філософії, її предмет, основні поняття та функції

В історичному плані людина спочатку усвідомлювала світ і себе в ньому через міф. Міфологічна свідомість була первинною формою людського самоусвідомлення. Термін «міф» походить з грецької мови і перекладається як слово, сказання, переказ. Це давня форма існування суспільної свідомості, яка містила в собі в синкретичному, нерозчленованому вигляді всі наступні форми суспільної свідомості – релігію, мистецтво, науку, мораль і т. п., в тому числі і філософію. Характерною рисою міфологічного світогляду є те, що в ньому реальне і вигадане не розрізняється, фантастичне сприймається як реальне. Міфічними подіями первісна людина живе так, як дитина казкою. Власне, казки і є реліктами міфів, вони є створеними на зразок міфів картинами дитячої свідомості. В цьому якраз і виявляється сутність розвитку кожного окремого індивіда, який у своєму індивідуальному розвитку в скороченому вигляді проходить всі щаблі, пройдені людством. Власне, філософія й виникла на основі міфу. Вона з'явилась в результаті обробки міфу розумом, виявлення того, що в міфі є реальним, а що вигаданим. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що філософія є раціоналізацією міфу, а міф є основою, джерелом становлення філософії. Філософія, відповідно, є раціональним світоглядом.

Від буденної свідомості філософія відрізняється тим, що світоглядні знання вона прагне узагальнити та систематизувати. У зв'язку з цим вона виступає як теоретичний рівень світогляду або світогляд на його теоретичному рівні. Іншими словами, філософія є теоретичним способом розв'язання світоглядних проблем. Якщо буденний світогляд містить знання, як правило, примітивне, нерозвинене, несистематизоване, непослідовне, суперечливе в собі, в ньому емоції переважають над знанням, то філософія – це систематизоване світоглядне знання, знання виведене, продумане, логічне, несуперечливе в собі та цілісне. Таким чином, філософія вчить логічно, системно, доказово мислити.

Вже на ранніх етапах існування філософії її тлумачать як специфічний різновид знання, як мудрість. Вона виступає як знання, що максимально позбавлене чуттєвої конкретності, «знання про причини і начала», про «сутність», про «сущє як таке взагалі» (Аристотель). Це загальне знання, яке виходить за рамки досвіду, знання про те, що не під силу іншим наукам.

Будучи наукою про загальні закони розвитку природи, суспільства, людського мислення, світоглядне відношення «людина-світ» філософія трансформує в проблему відношення мислення, до буття. Для багатьох філософських систем це питання є *основним питанням філософії*. В залежності від того, як філософи на нього відповідають, вони поділяються на матеріалістів та ідеалістів. Матеріалісти – це філософи, які визнають первинною матерію, ідеалісти – мислення, дух. Напрямки філософії, які при цьому утворюються, відповідно називаються *матеріалізмом* та *ідеалізмом*. Оскільки як ті, так й інші визнають одне начало, що лежить в основі світу, то дані філософські напрямки є *моністичними*. Крім моністичних напрямків, у філософії існує також так званий *дуалізм*, напрямок, який визнає два рівноцінних начала. Визнання множини таких начал складає субстанційний плюралізм.

Основа, з якої виходять при побудові філософської системи, позначається терміном «субстанція». *Субстанція* – це поняття філософії, яке відображає основу світу, що є причиною всього, а сама причини поза собою не має. Це може видатись дивним, адже ми звикли, що все має свою причину. Субстанція ж є причиною самої себе. Тут слід зазначити, що основне питання філософії, як і субстанція, не вигадані. Вони мають практичну природу, виростають із практики щоденного існування індивідів. Прикладом того, як це відбувається, є допитливість малих дітей, які завше на певному етапі дорослішання цікавляться своїм походженням. Потім походженням батьків і т. д. аж до того, поки перед ними не постає питання: хто був першою людиною і звідки вона взялась або хто її створив. На це питання є дві відповіді: або спочатку була матерія, яка є вічною, а значить безпричинною, або Бог, який створив світ і людину, але сам не створений ніким. Як не дивно, але цим питанням цікавляться не лише діти, але й дорослі, особливо люди похилого віку. Останні, правда, ставлять

собі питання вже не звідки Я, а куди Я йду. Це важливі питання для кожної людини, на які вона конче повинна відповісти, якщо не розумом, то своїм життям. Але в останньому випадку цієї відповіді нам уже не взнати. Ось такі смисложиттєві питання намагається розв'язати філософія.

Зміст основного питання філософії можна сформулювати ще й іншим способом. Це питання про тотожність мислення і буття. Дане питання фіксує проблему істинності нашого мислення. Воно означає таке: чи наші знання відображають предмети зовнішнього світу такими, якими вони є самі по собі, чи наші знання про них є спотвореними. Таким чином, філософія виступає як мислення про мислення, що означає вимогу перевірки як чужих, так і власних думок на предмет їх істинності. Як те, так й інше формулювання підтверджують практичну природу основного питання філософії. А якщо говорити про предмет філософії у його найбільш загальному сенсі, то слід сказати, що основне питання філософії окреслює рамки цього предмету. Предметом філософії є істина у різних її проявах.

В процесі історичного розвитку в філософії склались такі розділи філософського знання, як онтологія та гносеологія. *Онтологія* – це вчення про буття. *Гносеологія* – вчення про закономірності пізнавального процесу. В істинному мисленні закономірності розвитку буття і закономірності пізнавального процесу є тотожними у своєму найширшому узагальненні.

Враховуючи сказане вище, можемо сформулювати ряд функцій, що притаманні філософії як особливій світоглядній науці. Перш за все, філософії притаманна *критична* функція, адже мислення про мислення або перевірка будь-яких думок на предмет істинності вимагає критичного ставлення до будь-яких результатів пізнавальної діяльності. Дана функція спрямована на постійне вдосконалення наукового знання, на його розвиток. Створюючи загальну картину світу, узгоджуючи в собі різні елементи світового цілого, філософія несе в собі могутній світоглядний заряд. Будучи світоглядним знанням, їй, таким чином, притаманна *світоглядна* функція. Системність філософського світогляду, існування філософії як певної цілісної теорії забезпечує останній функцію *методологічну*, що виконує роль методу при її використанні в різних сферах пізнання.

Очевидно, варто звернути увагу на ще одну особливість філософії, на її людиновимірність. Будь-яке філософське вчення несе на собі відбиток автора, особистості. Цим характером філософія часто провокує скептичне до себе ставлення з боку представників так званих точних наук. Але чи означає це суб'єктивність філософського знання? Скоріше всього ні. Адже в різних підходах до вирішення одних і тих самих проблем пізнавальна активність спрямована на пошук істини багатогранної за своїм характером. Такі самі особливості притаманні й іншим наукам, але там вони менш виразні і тому часто здається, що їх немає. Підтвердженням цього є наявність різних шкіл в найрізноманітніших сферах наукового пізнання. Стосовно ж філософії слід уточнити, що крім особистісної забарвленості філософія несе могутній суспільний заряд. Філософські дискусії, які ззовні здаються розладом, розбратом, відсутністю спільного погляду на проблеми людини і суспільства, насправді демонструють прихильність учасників дискусії до розв'язання спільних, загальних для всіх проблем. Такі дискусії, за умови їх належного проведення, не роз'єднують суспільство, а скоріш гуртують навколо обговорення та вирішення назрілих, актуальних проблем його розвитку.

Враховуючи багатоманітність філософії, якій часто притаманна і національна специфіка, а не лише історична, її слід сприймати як історико-філософський процес. Такий підхід до вивчення філософії має на меті залучити людину до участі в пізнанні свого індивідуального та суспільного буття та формування на цій базі активної життєвої позиції, заснованої на творчому підході до вирішення нагальних проблем, спираючись на досвід попередніх поколінь.

Таким чином, найкращим способом засвоєння філософії з метою формування творчого, самостійного мислення є вивчення її історії. Тому що немає можливості вказати, наприклад, на те, що вивчивши те чи інше філософське вчення, можна озброїтись на все життя і бути готовим до вирішення будь-яких проблем. Кожне філософське вчення вигідно відтіняє якийсь один бік людського буття. І тільки всі разом вони дають картину всебічного розвитку людини та суспільства. Філософії притаманна багатоманітність, поліфонія голосів.

Первинною, вихідною одиницею історико-філософського процесу є філософське вчення. *Філософське вчення* – це система визначених, логічно пов'язаних між собою поглядів. Коли те чи інше вчення знаходить своїх послідовників, тоді говорять про філософську школу. *Філософська школа* – це сукупність вчень, що об'єднані засадничими ідейними принципами. Сукупність модифікацій одних і тих же ідейних принципів, які конкурують між собою, називають *філософськими течіями*. Найбільш крупні і значні утворення в історико-філософському процесі прийнято називати *філософськими напрямками*. Розвиток філософії, таким чином, постає перед нами як зіткнення філософських поглядів, боротьба ідей та принципів.

Питання для самоперевірки

- 1 Що таке світогляд? Чим відрізняється буденний світогляд від філософського?
- 2 Філософія і культура. Роль і місце філософії в духовній культурі.
- 3 Філософія та інші науки.
- 4 Що таке основне питання філософії? Його практична природа.
- 5 Що є предметом філософії?
- 6 Які функції філософії Ви знаєте?
- 7 Міф і філософія. Проблема виникнення філософії.

2 ФІЛОСОФІЯ ДОСОКРАТИКІВ

- 2.1 Космологізм ранньої грецької філософії.
- 2.2 Діалектика Геракліта із Ефеса.
- 2.3 Проблема буття в елеатів.
- 2.4 Античний плюралізм у філософії.

Філософія зародилась в країнах Стародавнього Сходу (Індія, Китай). Але оскільки ми належимо до ареалу європейської культури, то почнемо знайомство з витоків цієї культури, з давньогрецької філософії. Давньогрецьку культуру і філософію Україна засвоїла опосередкованим чином через прийняття християнства, яке, як відомо, було синтезом давньоіудейської міфології та античної філософії. І хоч сьогодні ведуться дискусії стосовно європейськості України, для нас це питання є самоочевидним. Київська Русь, спадкоємцями якої ми є, започаткувала засвоєння античної мудрості, яку потім наступні покоління наших пращурів тільки розвивали, збагачуючи автентичними елементами духовної культури.

2.1 Космологізм ранньої грецької філософії

Початок європейській філософії було покладено в Стародавній Греції в VI-V століттях до н. е. Якщо конкретніше, то в Іонії – районі на західному узбережжі Малої Азії. Це була провідна на той час частина давньогрецького світу. Вона виділялась серед інших своїм соціальним і культурним розвитком.

В центрі уваги давньогрецьких філософів була *природа*. Через це їх часто називали «фізиками» або «фізіологами». В нашому розумінні вони були природознавцями, враховуючи те, що наука на той час ще не виділилась в самостійну галузь наукового знання. Перші філософи прагнули пізнати сутність природи, начала космосу, світу. Це були ті проблеми, які з часом стали називати натурфілософськими, а вчення, які ці проблеми намагались розв'язати, – натурфілософією. *Натурфілософія* – це вчення про природу, про її сутність, а якщо коротше, то це –

філософія природи. Головним питанням натурфілософії було питання про першооснову світу, питання про те, із чого все виникло. Оскільки ще з міфологічних часів виникнення світу пояснювалось через становлення порядку із безпорядку, на грецький манер – із хаосу виник космос, то вчення, що інтерпретували становлення природи, стали називати космологічними. *Космологія* (гр. космос – порядок, природа; логос – закон, слово) – вчення про природу, де природа сприймається як порядок, впорядковане ціле.

Родоначальником античної космології вважається *Фалес* (625-547 рр. до н. е.). Він був першим мудрим серед знаменитих «семи мудреців». І хоч списків «семи» було багато, часто прізвища в них змінювались, та ім'я Фалеса було наявним у всіх варіантах. Він багато подорожував, знав математику, астрономію. У 585 році передбачив сонячне затемнення, встановив тривалість року в 365 днів. Йому приписують відкриття часу сонцестояння і рівнодення. Ще багато інших відкриттів зробив Фалес, в тому числі пояснив розливи річки Ніл пасатами, вітрами, які дують проти течії.

Праць Фалеса не збереглося, але ми знаємо про його погляди від наступних філософів і доксографів (збирачів думок, поглядів). Першоосновою світу він вважав *воду*. Аристотель зауважував, що Фалес прийшов до визнання води як першооснови світу, спостерігаючи за тим, що «їжа всіх істот – волога і що саме тепло із вологи виникає і нею живе... а також тому, що насіння всього (що є) має вологу природу, а у вологих речей початком їхньої природи є вода». Самозагорання вологого зерна це підтверджує. Волога (вода) є «початком» всього суцього і «елемент» (стихія) всіх речей.

Один із доксографів Іпполіт так розшифровує значення води як першопочатку в світогляді Фалеса: «Він (Фалес) говорив, що вода є початком і кінцем всього, так як з неї шляхом згущення і випаровування складається все і все нею підтримується, в результаті чого відбуваються коливання землі і вихорі, і рухи світил, і все захоплюється і тече відповідно природі першого родоначальника всього суцього».

Початком руху Фалес вважав душу. Він твердив, що весь світ пронизаний життям, тому що має душу. Душу Фалес

приписував навіть магніту, тому що він притягує залізо. Природа у Фалеса як єдине і живе ціле містить внутрішній принцип руху, «рухомий початок», який позначається термінами «душа» і «боги». В історії філософії вчення, яке наділяє всю природу душею, отримало назву *гілозоїзму*.

Анаксимандр (610-546 рр. до н. е.). Учень і послідовник Фалеса. Один із пізніших філософів Теофраст писав: «Із тих, хто навчав про єдине, рухоме і нескінченне (начало) Анаксимандр сказав, що початком і елементом суцього є безконечне і першим вжив таку назву начала. Він говорить, що началом не є ні вода, ні взагалі яка-небудь із так званих стихій, а певна інша безкінечна природа, із якої виникають всі небеса і всі світи в них». Безкінечний першоначало Анаксимандр називав «апейроном». Цей термін означав як якісно невизначене, так і кількісно безмежне. «Безкінечне» Анаксимандра виступає активною творчою силою, яка «всім править». Воно не виникає і не знищується, «не у нього є начало, а воно само є началом, все обіймає і всім управляє» (Аристотель). Вічна, нестаріюча, безсмертна і незнищенна «безмежна природа» – апейрон – виділяє продуктивне, творче начало, яке породжує протилежності теплого і холодного, сухого і вологого, із яких, у свою чергу, утворюються речі. Всі ці протилежності «несуть покарання і отримують помсту одне від одного».

Апейрон має всеобіймаючий, творчий і продуктивний характер. Він вічний і незнищений, безконечний в просторі і часі, вічним є його рух, внутрішня необхідність і цілеспрямованість. Апейрон по праву отримує статус «божественного». Із нього все народжується і після завершення циклу свого існування в нього все повертається і гине.

Анаксімен. Учень і друг Анаксимандра. Навчав, що природа, яка лежить в основі всього, єдина і безкінечна, але на відміну від учителя визнавав її визначеною і називав повітрям. Ця природа, розріджуючись, стає вогнем; згущуючись – вітром, потім хмарою, землею, камінням і вся решта виникає також із неї. Разом з тим його першоначало – це щось таке, що відрізняється від повітря. За своїм фізичним складом воно нагадує пару або дихання. Самі боги виникли із повітря. Повітря Анаксімена «божественне» першоначало, тому що безсмертне і незнищенне.

У філософському вченні Анаксімена найбільш послідовно виражена основна ідея давньогрецьких філософів: із чого виникають і складаються всі речі, в те саме вони і повертаються, гинуть, завершивши свій цикл життя.

2.2 Діалектика Геракліта із Ефеса

Геракліт (народ. близько 544 р. до н. е. – рік смерті невідомий). Ще в давнину був названий «Темним» за те, що дуже складно писав і «Плаксою» тому що кожний раз, коли виходив з дому і бачив навколо багато людей, які безглуздо живуть і безглуздо вмирають, він плакав, жалюючи їх. А причину цьому бачив у небажанні навчатись, у невігластві. Із написаного ним збереглось 145 фрагментів.

Найбільш відомим є його фрагмент, який звучить так: «Цей космос, один і той же для всього (сущого), не створив ніхто із богів і ніхто із людей, але він був, є і буде вічно живим вогнем, що мірою загорається і мірою гасне». Першоначало Геракліта – «вічно живий вогонь», зміни якого аналогічні товарному обміну: «все обмінюється на вогонь і вогонь на все, як золото на товари і товари на золото». Зміни першоначала не випадкові. Вогонь характеризується власною закономірністю: він «править» світом і «судить» його. Вогонь розумний і є причиною облаштування світового цілого: «всім править блискавка» (вогонь).

Вогонь характеризує нібито зовнішній бік справи. Для характеристики внутрішньої закономірності світового процесу Геракліт використовує поняття «логос». Все у світі здійснюється відповідно до закону-логосу, і сам логос «говорить» людині, розкриваючись у словах і справах. Але щодо людей, то з цим законом, «з яким вони мають найбільш постійне спілкування, вони ворогують, і те, з чим щоденно зустрічаються, здається їм чужим». Всі людські закони живляться одним божественним, який простирає свою владу так далеко як забажає, над усім панує і отримує верх. А більшість людей живе так, ніби вони могли б мати власне розуміння. Звідси і відома сентенція Геракліта: «Розумного доля веде, а нерозумного волочить за собою».

Вогонь у вченні Геракліта виражає змінний, рухомий бік існуючого, а логос – структурний, усталений. Логос говорить про єдність багатоманітної природи. Єдність завжди є єдністю різного і протилежного: природа складає чоловіче і жіноче, музикальна гармонія створюється із змішування голосів, «...все відбувається через боротьбу», «війна є батько всього і матір всього», війна всезагальна і все відбувається через боротьбу і по необхідності. Боротьба складає спонукальну силу, причину і «винуватицю» всяких змін. Підкреслюючи вічність руху, Геракліт говорить, що «все тече» і «в одну і ту саму ріку неможливо увійти двічі».

При розгляді людини в центрі уваги Геракліта стоїть «душа». Він стверджує, що «душі випаровуються із вологи». Стати вологою – це для душі смерть. Душа мудріша і найкраща подібна до сухого сіяння, тоді як п'яний «хитається і не помічає, куди йде, тому що душа його волога».

Пізнання відбувається за допомогою чуття і розуму. «Я надаю перевагу тому, – каже Геракліт, – що можна побачити, почути і вивчити». І знову відомий його афоризм: «Нагромаджене знання розуму не навчає», але «багато повинні знати мужі-філософи». Геракліт поважав людей допитливих, обізнаних. Зневажав і жалів одночасно невігласів, які навіть не соромляться свого незнання. Такі люди свавільні і брутальні, а «брутальність необхідно гасити скоріше, ніж пожежу». Прислухаючись до природи і поступаючи відповідно з нею, можна досягти мудрості, але це дано небагатьом. «Один для мене десять тисяч, – заключає Геракліт, – якщо він найкращий». Визнай розум, як те, що управляє «всім через усе», не живи за звичкою. Принципову позицію Займає Геракліт по відношенню до суспільства, держави. Він закликає до захисту закону, що існує в державі, але цей закон повинен відповідати «загальному», світовому закону, логосу. За такий закон народ повинен боротись, «як за власні стіни».

Неперехідне значення Геракліта в тому, що він є основоположником діалектики як вчення про протилежності, їх боротьбу і єдність у світовому процесі, діалектики як вчення про розвиток. Але не всі філософи на той час визнавали рух, розвиток як абсолютну характеристику природи, космосу, світу.

2.3 Проблема буття в елеатів

Предтечею філософської школи елеатів був Ксенофан із Колофона. Подорожував Елладаю біля 67 років, прожив більше 90 років. Виступав проти багатобожжя. Визнав єдиного бога, елімінувавши з нього антропоморфні риси. Кожний народ, вважав він, створює богів, подібних до себе. У ефіопів вони курносі і чорні, у фракійців – блакитнооокі і рудоволосі. Але якби бики, коні і леви мали руки і могли малювати, вони так, як і люди, створювали б богів, подібних до себе.

Для Ксенофана богом є весь універсум, світ в його цілісності, природа, буття взагалі. Єдине, пише він, є богом, який не подібний до смертних ані зовнішнім виглядом, ані думкою... Завжди знаходиться в одному і тому ж місці, нікуди не рухаючись; переходити з місця на місце йому не личить. Ксенофан спробував пізнати це єдине і прийшов до висновку, що йому неможливо приписати ані конечність, ані безконечність. Єдиним для нього є вічне, безмежне начало. Чому цьому єдиному неможливо приписати ані конечність, ані безконечність? З одного боку, якщо єдине конечне, то воно тоді межує з іншим, а тому воно не є всім, а значить, і не єдиним. З іншого – якщо воно границь не має, то воно й не існує, адже все існуюче має межі. Висновок: єдиного не існує.

Те саме протиріччя виявляється ним у трактуванні руху. Рух, за Ксенофаном, завжди здійснюється відносно чогось. А якщо так, то крім єдиного буття повинно бути ще щось, відносно чого це єдине би рухалось. Тоді виходить знову, що єдине не є всім. Воно не є єдиним, а є множинністю. З іншого боку, нерухоме тільки те, що не існує. Таким чином, Ксенофан нащупує протиріччя в понятті єдиного суцього. Один із пізніших філософів так передає скарги Ксенофана на себе самого: «...я був ошуканий несправедною дорогою, коли був уже старим і недосвідченим у скептичному сумніві. Куди би я не звертав свій погляд розуму, все зливалось в одне й те саме все суще рухалось звідусіль і робилось єдиною рівною природою».

Заслуга Ксенофана полягає в тому, що він поставив *проблему єдиного буття*. Більш ґрунтовно і всебічно цю проблему опрацював Парменід, учень Ксенофана, а потім і Зенон із Елеї.

Основною проблемою для Парменіда була проблема буття взагалі. Він навчав, що чуття істини дати не можуть, а тому істина полягає в розумному пізнанні. До істини веде тільки один шлях, який визначається тезою: «Є тільки те, що є, а те, чого немає, те не існує». З цієї тези випливало таке: виникнення і зникнення немає, тобто руху, розвитку не існує. В подальшому це вилилось у формулу: є лише буття, а небуття нема. Пояснювалась ця думка такими міркуваннями: суще не має частин, воно є єдиним цілим; воно одне, завершене і досконале; руху не існує, так як сущому нема куди рухатись. Сущо не виникає і не знищується, воно неподільне і непроникне, воно рівне самому собі і має кулясту форму.

Єдине Парменіда можна розуміти як «матеріальну» сукупність всього сущого, так і суще як винятково мислиме суще. Стверджувати останнє дає підставу таке висловлювання Парменіда: «одне й те саме думка і те, про що думка існує», або «одне і те саме мислиме і суще». Тому не дивно, що з елейської філософії виростають потім як Демокрит (матеріаліст), так і Платон (ідеаліст).

Розвиваючи уявлення Парменіда про незмінність сущого, Зенон із Елеї залишив нам 40 доведень «проти множинності» та 5 доведень «проти руху». Всі ці доведення складають зміст його так званих апорій (утруднень, парадоксів). Серед багатьох парадоксів чи не найбільш відомою апорією Зенона є його апорія: «Стріла, що рухається, стоїть на місці». Суть цього утруднення полягає в тому, що якщо ділити відстань, яку повинна пролетіти стріла на половину, а потім половину ще на половину і т. д. допоки довжина стріли не збіжиться з довжиною відстані, яку стріла повинна пролетіти, то виявиться, що стріла стоїть на місці. А сума моментів спокою руху не дає. Звідси Зенон висновує, що стріла не рухається.

В апоріях Зенона мова, як виявляється, не йде про «реальність» чи «існування» руху. Зенона турбує питання: чи можливо рух пізнати розумом? Він не так заперечував рух, як продемонстрував нездатність людини на той час відобразити рух в поняттях людського розуму. Але авторові апорій вдалось зафіксувати суперечливу природу таких понять, як простір, час, рух, єдине. У вченні Зенона відбилась трудність формування понятійного апарату науки.

Елейська школа філософії відкриває цілий новий «космос» – світ людської думки. Її представники зробили великий крок вперед у розвитку філософії, підняли значення розуму, мислення та логіки. Філософія в цей час відривається від фізики і спрямовує свій погляд на те, що не є природою, що в якійсь мірі є надприродним. Первісна єдність, безпосередність знання була зруйнована, почалась його диференціація. Поглиблення знання через дискусії елеатів призвели, з одного боку, до більш глибокої натурфілософії, з іншого – до постановки проблеми людини і суспільства.

2.4 Античний плюралізм у філософії

Якщо елеати, міркуючи над проблемою буття, доводили, що руху не існує, то філософи Емпедокл та Анаксагор були переконані в протилежному. Оскільки наявність руху для них була очевидною, то, відповідно, єдність світу в розумінні елеатів вони відкидали. Слідом за елеатами Емпедокл та Анаксагор визнали, що із нічого не може виникнути щось, і разом з тим речі виникають і гинуть. Як це відбувається – головна філософська проблема для цих філософів.

Емпедокл (близько 490-430 рр. до н. е.). Поет, філософ, політичний діяч, жрець, лікар..., чудотворець. За свої справи Емпедокл користувався божественною шанобливістю в співгромадян.

Вихідним пунктом вчення Емпедокла є чотири стихії, або корені, речей: вогонь, повітря, вода і земля. Вони не перетворюються одна в одну, повністю заповнюють простір і постійно знаходяться в русі, переміщаючись і змішуючись. Ці стихії вічні і незмінні і навіть носять імена богів (божественні стихії). Названі корені речей пасивні, вони рухаються в просторі, але самі нерухомі, не змінюються. З них складаються речі, як «стіна з цегли та каміння». А тому те, що називається народженням і смертю, насправді є лише змішуванням і розділенням стихій. Різні речі виникають через те, що в різних пропорціях поєднуються стихії.

Виникає, однак, питання: якщо стихії незмінні, то що змушує їх рухатись? Емпедокл вводить два джерела руху. Це протилежні сили – Любов і Розбрат. Ці сили мають, за Емпедоклом, матеріальний характер. Вони сприяють безперервному з'єднанню і роз'єднанню стихій. Любов поділяє однорідне і з'єднує різнорідне і таким чином «із множинного робить одне». Розбрат, навпаки, поділяє різнорідне і з'єднує однорідне і так «з одного робить багато».

За Емпедоклом, світ не створений і незнищений. Стихії і сили не виникають і не зникають. Виникають і зникають тільки речі, які є з'єднанням стихій. Філософ відстоює тезу про те, що порожнечі не існує, що всі речі тільки міняються місцями.

В розумінні процесу пізнання Емпедокл стоїть на позиції, що подібне пізнається подібним, визнає головну роль чуттєвого пізнання, заявляючи, що мислити і чуттєво сприймати – це одне й те саме.

Суттєвим висновком і оцінкою його філософії є те, що весь процес розвитку він зводить, по суті, до проблематики кількісних змін. В цілому світогляд Емпедокла можна охарактеризувати як стихійно-матеріалістичний і механістичний.

Таке пояснення процесу пізнання не влаштовувало *Анаксагора*, філософа із Клазомен. Кількісні зміни не пояснюють, – писав він, – «...яким чином із не-волосся могло вирости волосся, і м'ясо із не-м'яса». Таким чином, центральною проблемою філософії Анаксагора є питання про те, як можливе народження та виникнення.

Анаксагор вважав основою всіх речей нескінченну множинність малих матеріальних частинок, які якісно відрізняються між собою. Їх він називає *насінням речей* (або гомеомеріями). Кількісна перевага тих чи інших зернят визначає якість речі як цілісного утворення: в кістках переважають кісточки, в м'ясі – маленькі кусочки м'яса. Але в кожній з речей наявним є всіляке насіння, тільки в меншій кількості. По суті, Анаксагор увів у філософію ідею відмінності кількісної і якісної сторін дійсності. Якісна диференціація вічної матерії дала можливість Анаксагору вирішити дві проблеми: проблему єдності і множинності суцього та проблему виникнення і загибелі з позиції вічного і незмінного буття. Єдність світу множинних

речей формулюється Анаксагором і в таких двох постулатах: «все в усьому» і «з усього все».

Оскільки насіння речей як матеріальна основа світу є інертним і нерухомим, постає питання: що є джерелом руху? Шукаючи його, Анаксагор вводить поняття «нус», або розум. Нус – це принцип впорядкування матеріального світу. Він простий, самодержавний, не змішаний з жодною річчю, існує сам по собі. Нус тільки породжує, викликає, ініціює рух. Потім вступають в дію природні процеси. Таким чином, нус можна назвати духовним принципом, а Анаксагора першим деїстом.

Вчення Анаксагора про насіння речей підготувало ґрунт для атомістичної концепції світобудови.

Атомізм – одна із найбільш цілісних, послідовних і усталених традицій у світовій філософії і науці. Започаткована ця традиція в Стародавній Греції філософами Левкіпом і Демокритом (правда, в історико-філософській літературі до цього часу йде суперечка, чи існував Левкіп, чи це всього лише псевдонім Демокріта). Давньогрецький атомізм є не лише оригінальним витвором грецького духу, але й результатом тривалого розвитку грецької філософії, своєрідним синтезом попередніх вчень.

Левкіпу приписують висунення основних принципів атомістичної філософії. Кажуть, саме він увів у філософію поняття «атома» – неподільної частинки матерії – і поняття «порожнечі». Єдине, що існує, писав він, – це атоми і порожнеча. «Суще не більше, ніж не-суще, і те, й інше є рівною причиною виникнення речей». Атоми характеризуються *величиною, формою, порядком і становищем*. Вони є причиною речей, які виникають і гинуть завдяки їх з'єднанню і роз'єднанню. Допущенням порожнечі розв'язується проблема руху, яка була каменем спотикання для елеатів. В даному випадку поєднується незмінне суще елеатів з постійною мінливістю Геракліта.

Демокрит (460-370 рр. до н. е.) був родом із Абдер, міста простаків, із інтелектуальної провінції. Він так був захоплений наукою, що надавав перевагу, як сам висловлювався, одному поясненню причини перед саном перського царя. В історію філософії увійшов як «філософ, що сміється», «настільки несерйозним здавалось йому все, що робилося всерйоз».

Атоми для Демокріта – це неподільні частинки матерії. Кількість їх нескінченна. Вони абсолютно щільні, їх неможливо ні розрізати, ні розколоти, подібні до пилинок, які видно лише у промінні сонця. В атомі знаходить своє втілення «буття» елеатів: він єдиний, неподільний, незмінний, незнищений. А для того щоб атоми могли рухатись, необхідна порожнеча, яка відділяє один атом від іншого і створює можливість для їх пересування – для руху. Порожнеча – це уже не «неіснуюче» елеатів, а існуюче ніщо. Без порожнечі неможливий рух, а тому всюди є порожнеча, немає її лише в атомах.

Будь-яка річ чи предмет може бути представлений як певна, визначена кількість атомів – їх число (вплив Піфагора). Всесвіт, відповідно, не створений і незнищений, але світи в ньому виникають і гинуть. Кількість світів нескінченна. Атомізм визнає вічність світу в часі і нескінченність у просторі.

Атоми наділені природною властивістю рухатись. Рух передається через зіткнення атомів. Цей рух є суто механічний.

Демокріт першим у давньогрецькій філософії сформулював поняття причини. До нього грецькі філософи ставили питання «з чого» виникають речі. Демокріт ставить питання: як все відбувається, з якої причини? Таким чином, він розрізняє *субстанцію* (матерію) і *причину*. Все у світі, за Демокрітом, визначається механічним рухом атомів. Такий строгий детермінізм призвів родоначальника атомістичного матеріалізму до пояснення «випадковості» виключно людським невіглаством, незнанням причин того чи іншого явища. Демокріт навіть якось сказав, що «люди самі вигадали ідол випадковості, щоб цим виправдати власну безглуздість».

Ототожнення причинності з необхідністю має двоякий смисл. Дійсно, пізнати причину події означає показати її необхідність, пояснити. Але як бути з тими подіями, що є випадковими? Вони мають причину чи ні? Демокріт заперечує випадковість і, таким чином, стає на шлях фаталізму. Все відбувається з необхідністю. А це означає відмову від свободи. Правда, коли Демокріт розрізняє речі, які існують «по природі» і такі, що «встановлені» людьми, це дозволяє йому вирішити до певної міри проблему свободи, незважаючи на його фаталізм. Так, наприклад, він твердить, з одного боку, «закону, чиновнику

і старшому належить поступатись», а з іншого, «мудрий не повинен слухатись закону, а жити вільно». Суспільство і закони, за Демокритом, не є інструментом розвитку індивідуальності, вони скоріш є засобами, що обмежують і запобігають виникненню ворожнечі.

Душа у вченні Демокріта складається із кулястих атомів, подібна до вогню. Вона є початком руху, а також органом чуття і мислення. Душа смертна і зі смертю і розкладом тіла розсіюються її атоми, які склали душу. Демокрит відкидає негативне ставлення до чуттєвого пізнання, але разом з тим вказує на його ненадійність. Вищим благом вважає «блаженний стан духу». Критерієм блага є «належна міра» в усьому. Міра – ознака розумності. Добродійна людина прагне до справедливих і законних вчинків, вона завжди весела, здорова і спокійна.

Філософія Демокріта є найбільш завершеним матеріалістичним способом мислення в Стародавній Греції. Крім цього, вагомим внеском Демокріта у світову філософію є розв'язання ним проблеми руху.

Питання для самоперевірки

- 1 Що таке космологія і в чому полягає космологізм ранньої грецької філософії?
- 2 Чому Геракліта називають стихійним діалектиком? Що таке діалектика?
- 3 На якій підставі Парменід заперечував існування руху?
- 4 З якою метою Демокрит ввів у філософію поняття «атом»?

3 СОФІСТИ І СОКРАТ. ФІЛОСОФІЯ ПЛАТОНА

- 3.1 Релятивізм софістів та їхня роль в античній культурі
- 3.2 Сократ як шукач істини. Етика Сократа
- 3.3 Філософське вчення Платона про ідеї

Період, про філософію якого буде мова, називають класичною добою в розвитку Стародавньої Греції. Ця доба починається десь з другої половини V століття до н. е. і триває практично все IV століття до н. е. Це був період відносно мирного існування давньогрецької цивілізації, який встановився після перемоги греків над персами, результатом чого стало об'єднання грецьких міст-полісів у політичні союзи. Так виник Пелопоннеський союз на чолі зі Спартою та Афіньський, центром якого стали Афіни. В Афіньському союзі запанувала демократія. Правда, слід зауважити, що це була демократія рабовласницька, в якій не мали прав ні жінки, ні раби. Вільними громадянами були тільки рабовласники. Вони й порядкували в країні: обирали собі владу, встановлювали закони, вирішували свої громадянські справи на зборах. Але для того щоб добитись підтримки громадянами своїх вимог на таких зібраннях, необхідно було володіти вмінням переконувати. Тяжби в судах, що є безумовним атрибутом демократії, також вимагали вміння доводити свою правоту, викликати співчуття до себе і ненависть до противника. Адже, як яскраво про це висловлювався Аристотель, це були часи, коли «кожному так чи інакше доводилось або виправдовуватись, або звинувачувати». Саме умови існування в цю пору вимагали знань, життєвої мудрості, за формування яких взялись софісти.

3.1 Релятивізм софістів та їхня роль в античній культурі

Софісти стали першими вчителями такої мудрості. Вони були покликані до життя демократією, саме остання породила таке явище, як софісти. З іншого боку, даючи дітям рабовласників знання, вони сприяли розвитку демократії. Виконуючи цю роль, софісти створили риторику – науку, яка

навчала красномовству; прислужились до розвитку давньогрецької мови та логіки; внесли свій посильний вклад в розвиток психології. В цілому, софісти сприяли розвитку давньогрецької культури.

Попри сказане, слід зазначити, що «житейська мудрість» софістів полягала не в тому, щоб дошукатись істини, а в тому, щоб будь-що, будь-якою ціною перемогти противника. Саме через це, позитивне ставлення до софістів («софіст» означає «мудрий» в перекладі з грецької мови), яке мало місце до середини V століття до н. е., з часом змінилось на негативне. Їх навіть стали зневажати. На це були й інші причини, але в контексті філософії відмова від пошуку істини, її релятивізація були основною вадою в діяльності софістів. Хоч негативному ставленню до софістів сприяли як їхні високі гонорари, так і заздрість співгромадян. Софісти жили за рахунок власної праці, а в середовищі рабовласників такий спосіб життя також не сприймався, тому що жити власною працею – це була доля рабів. Заможні ставились до софістів зверхньо, не як до вільних громадян, а як до залежних людей, як до людей неповноцінних. Хоч багато хто з рабовласників користувався послугами софістів і навіть шанував їх.

Освітня діяльність софістів та її результати дають нам право сказати, що то була доба античного Просвітництва. У цей час увага філософів переключається з природи на суспільство. Мислителі цієї пори помітили, що окрім природи є ще й інший, не менш цікавий світ – світ людини, її культури, і що він відрізняється від світу природи. Саме в цей час устами софіста Протагора висловлюється думка про те, що «людина є мірою всіх речей». І хоч ця думка означала, крім усього іншого, також і те, що від людини залежить істина, однак її прихильники не були абсолютними скептиками. Вони розуміли, що знання людині потрібні для того, щоб «здійснити те, чого навчився», про що говорив і Сократ.

Стосовно софістів слід сказати, що їхня історія поділяється на два періоди. В першому періоді діяли «старші софісти»: Протагор із Абдер, Горгій із Леонтії, Гіппій із Елеї, Продік, Антифонт. До другого періоду відноситься діяльність «молодших софістів»: Горгій Алкідам, Лікофрон, Пол, Фразімах, Критій та

інші. Основою міркувань всіх софістів було вирізнення природного і людського або суспільного. Перше існує як закон, друге – як звичай. А це означало, що в природі діють закони, які від людей не залежать, а, відповідно, змінити їх людині не під силу. Стосовно законів, за якими живе людина в суспільстві, то вони встановлюються людиною довільно, а тому їх можна змінювати, вони залежать від людини. Ось чому «людина – міра всіх речей». Протагор цю думку висловлює так: «що кожному місту уявляється справедливим і прекрасним, те для нього і є, допоки воно так вважає». Саме Протагор першим заявив, що «про будь-який предмет можна сказати двояко і протилежним чином».

При розгортанні основної позиції софістів про відносний характер істини у сфері людської культури всі вони були різними, але те, що їх об'єднувало, було твердження про те, що «закони – результат домовленості, природи – виникли». Порізному софісти розуміли призначення законів, за якими живе суспільство. Фразімах, наприклад, визначав справедливість закону як те, що вигідно сильному. Каллікл же твердив цілком протилежне. Виступаючи проти демократії, він говорив, що закони встановлюються слабкими, яких значно більше, ніж сильних. Ця більшість, «стараючись залякати сильніших, тих, хто здатний над ними вивищитись, боячись цього вивищення, твердить, що бути вище за інших, соромно і несправедливо». Ці та інші міркування щодо закону підводять до висновку, що людське знання має відносний характер, що істини як такої не існує, що істина є лише загальною думкою громадян, результатом домовленості вважати за істину те, а не інше. Протагор суб'єктивний характер людської істини висловлював ще й таким чином: «Якою мені річ здається, такою вона для мене і є, а як тобі вона здається, такою вона, у свою чергу, є для тебе». Правда, слід додати, що Протагор у своєму релятивізмі не доходить до скептицизму. Далі він розмірковує так: якщо для хворого їжа гірка, а для здорового солодка, якщо одному холодно, а іншому тепло, то це зовсім не означає, що один із них має рацію, а інший не має. «Просто треба змінити гірше становище на краще». Всі відчуття однаково істинні. А тому

зігрій того, хто мерзне, і вилікуй хворого. Ось така практична спрямованість філософських міркувань Протагора.

Навіть загальна оцінка істини відрізнялась у різних софістів. Так, якщо Протагор вважав, що все істинно, то Ксеніан виголосив принцип, «що все не істинно і будь-яке уявлення і думка вводять в оману». На такій же позиції стояв і Горгій. Він вважав, що все не істинно і на захист цього твердження висунув три аргументи: 1) нічого не існує. Пояснення цієї тези він здійснює таким чином: оскільки можливе і те, й інше, то не існує ні першого, ні другого; 2) якщо щось й існує, то його неможливо пізнати. Аргументація: суще відмінне від думки про суще; 3) якщо щось і можна пізнати, то його неможливо передати іншим. Чому? Тому що ні речі, ні суще не є словами. Слово відмінне від субстрату. Не слово пояснює предмет. Воно само повинно бути пояснено предметом, а це неможливо. Ось тут, у Горгія ми бачимо повну зневіру в можливість пізнання, тому маємо всі підстави зарахувати його до агностиків.

Висновок із філософії софістів наступний. Істину вони вважали відносною, релятивною, тобто залежною від людини. А якщо так, то істина виявлялась у кожної людини своя. Але таке її розуміння руйнувало можливість узгодження дій між людьми, створювало проблеми в єдиному просторі людського існування. Саме це стало причиною зміни ставлення до софістів, яке з часом стало негативним. Особливо гостро за суб'єктивність софістів критикував Сократ. Він вважав, що як істина, так і справедливість існують самі по собі і не можуть бути для одного такими, а для інших протилежними.

3.2 Сократ як шукач істини. Етика Сократа

Сократ (469-399 рр. до н. е.) народився в бідній афінській родині, але це не завадило йому отримати добру освіту. Був добре підготовлений фізично, проявив себе хоробрим і витривалим воїном. Його життя було цікавим, але закінчилось трагічно. В 399 році був звинувачений «в тому, що не шанує богів, яких шанує місто, а натомість вводить нових богів, а також винуватий в тому, що розбещує юнаків». Афінський суд виніс

Сократу смертний вирок, за яким він повинен був випити отруту. Філософ виконав вирок суду, незважаючи на те, що учні підготували йому втечу із тюрми. Свідчення його сучасників передають, що відмова його уникнути вироку суду через втечу означала б визнання ним того, що власне життя йому дорожче за істину.

З попереднього викладу нам відомо, що стосунки Сократа з софістами були напруженими. Для цього було кілька причин, серед яких найсуттєвішою причиною була теоретична. Сократ вважав, що істина все ж існує загальна для всіх, а не у кожного вона своя. Через це розходження Сократ знаходив й інші причини, щоб висміяти софістів за цю основну хибу. Так, наприклад, беручи до уваги те, що софісти за свої навчальні послуги брали гонорари, а серед вільних громадян тієї пори це вважалось непристойним, Сократ так іронізував з цього приводу, відповідаючи на питання: чому він за свої філософські бесіди не бере гроші: «З краси і знань можна рівною мірою робити як благородне, так і мерзотне застосування. Так, красу, якщо хтось за гроші продає кому завгодно, того називають розпусником... Так само, хто продає свої знання за гроші кому завгодно, тих називають софістами».

Сократ ніколи не записував своїх думок і міркувань. Надавав перевагу усному спілкуванню, оскільки вважав, що тільки в живій розмові можна виховати особистість. А тому про нього ми дізнаємось від його сучасників – Аристофана, Ксенофонта і Платона. Кожен із них оцінює Сократа по-різному, в тому числі і негативно, як, наприклад, Ксенофонт. Підкреслюючи лояльність Сократа до держави та традицій, він натякав цим на нібито конформізм філософа. Платон же, учень Сократа, змальовує свого вчителя як ідеального філософа, який був прихильником афінської аристократії, вважав, що очолювати державу мають найкращі. Причому найкращі не за походженням, а за своїми здібностями і моральними якостями. А це вимагає відбору, змагання найкращих, що, однак, не означає відбирати людей на посади через жеребкування, адже капітана на кораблі не можна обирати за жеребом. Є свідчення, що Сократу була притаманна «твердість переконань та прихильність демократії». Він брав активну участь у суспільному житті Афін, часто не

погоджувався з думкою більшості в народних зборах. Іншими словами, аристократизм і демократизм Сократа не суперечили одне одному. Ідеальною державою для Сократа була така, яка керується встановленими законами, в основі яких лежить природне право, або неписаний закон. Неписаний закон спирається на такі вічні моральні норми, як мужність, стриманість та справедливість.

Вихідною тезою філософії Сократа є заклик: «Пізнай самого себе!». Досліджуючи природу людського мислення, Сократ відкрив, що воно здійснюється за допомогою понять (поняття – це форма мислення, думка, яка відображає в узагальненій формі предмети і явища навколишнього світу, зв'язки та відносини між ними). Тільки утворення понять веде до істинного знання. За формою поняття є універсальними утвореннями і кожне з них, будучи єдиним, вказує на багато речей. Такими поняттями є, наприклад, істина, добро, справедливість і т. п. Ці та інші загальні поняття не можуть бути пізнані чуттями, наочно уявлені, представлені. Їх можна пізнати тільки розумом. А тому хоч і не до кінця чітко, Сократ робить висновок, що загальне знаходиться в розумі і з розуму його необхідно виводити. Саме такий зміст має теза: «Пізнай самого себе». Вона означає необхідність для отримання істинного знання пізнати поняття власного розуму виходячи з того, що поняттям є думка, що узагальнює окремі речі і предмети. Цим Сократ намагався подолати суб'єктивізм філософії софістів. Але насправді він мало чим відрізнявся від них, адже, пізнаючи поняття власного розуму, кожному із нас знову невідомо – пізнає він істину загальну, спільну для всіх, чи знову ж – кожен свою, суб'єктивну.

Сократ інколи бідкався: «Я вічно блукаю і не знаходжу істини», дещо перебільшуючи «процесуальний характер» істини. У своїх діалогах та живій полеміці він часто нагадував софістів. Наприклад, хоча б тим, що часто повторював такий сантимерт: «Я знаю лише те, що нічого не знаю». Це висловлювання за своїм змістом нагадує софізм «Брехун». Дана іронія, як і багато інших, відтворює софістичний спосіб аргументації. Але іронією метод Сократа вести полеміку не вичерпувався. Іронія в нього доповнюється маєвтикою, або допомогою опоненту самостійно породити думку. Першим завданням Сократа в дискусії було

показати опонентові суперечливість його думок, збити гординю, викликати ніяковість, замішання, змусити думати самотійно, а не повторювати загальних банальних думок. Другим кроком – допомогти самотійно віднайти загальні поняття, які забезпечують сталість тих чи інших істин та загальних норм.

На відміну від софістів Сократ не заперечував існування істини, вічно до неї прагнув і спонукав до цього інших. Тому він не був «учителем» у звичному розумінні цього слова, а був живим втіленням прагнення до істини, вчив шукати її, а не давав її готовою. Він був *шукачем* істини. Як він це робив, видно на прикладі дискусії, яку описав Платон в діалозі «Гіппій більший». Сократ запитує софіста Гіппія: «Що таке прекрасне?», на що Гіппій відповідає: «Дівчина». Але Сократа така відповідь не задовольняє. «Я запитую про прекрасне само по собі, – каже він, – а не про прекрасну чи красиву дівчину». Прекрасними бувають і квіти, і коні, і горшки і ще багато чого. Що робить ці речі прекрасними, ось суть питання. Всі речі, які ми вважаємо прекрасними, є такими до пори до часу. Краса предметів не вічна, вона відносна. Тим часом як розуміння красивого чи прекрасного залишається вічним для людини. Остаточної відповіді на це питання Сократ не дає, але жорстко висміює самовпевнених, самозакоханих, тих, хто обмежується банальними фразами і поверховими судженнями. Так софіста Ксенофонта Сократ ставить в незручне становище тим, що на його прості визначення справедливого як такого, що відповідає законам, а прекрасного як того, що є корисним для людини, відповідає таким жартом: «Красивий мій курносий ніс, адже він повернений ніздрями вверх, а це дозволяє мені зручно дихати». Висновок Сократа такий: пізнання прекрасного – важка справа.

Над цим прикладом Сократа про існування прекрасного самого по собі слід задуматись. Чи не «несемо» ми з собою, у своєму розумі поняття прекрасного тоді, коли йдемо робити купувати красиві речі чи коли обираємо собі красивих душею людей для спілкування? Очевидно, що загальні поняття нашого розуму є ідеалом, досконалістю, іншими словами істиною, а ще краще сказати, такою думкою, яка претендує на істинність.

Цікавим і повчальним є досвід Сократа з визначенням поняття «добра». Його міркування над проблемою добра підтверджує думку про трудність добування істинного знання. Для того щоб визначити, який вчинок є моральним, треба спочатку знати, що таке благо або добродіє. Добродіє – це знання добра, а також вчинки відповідно до цього знання. Хоробрий той, хто знає, що таке хоробрість, і вчиняє хоробро. Справедливий той, хто знає, що таке справедливість, і діє справедливо. Але як визначити, що таке хоробрість і справедливість? Поняття хоробрості і справедливості, як і поняття прекрасного, є трудною справою. Так, софіст Ксенофонт, якого ми вже згадували, вважав, що бути справедливим означає виконувати закони держави. Та не завжди і не всі закони в державі є справедливими. Сократ був переконаний, що в основі людських законів лежить закон божественний. Оскільки люди недосконалі, то божественний закон вищий за людський.

Закон людський і закон божественний не завжди збігаються. Якщо закон держави відхиляється від божественного закону, то перевагу слід надавати останньому. Піти шляхом Ксенофонта – означає ступити на шлях конформізму, тобто виконувати встановлений людьми закон навіть тоді, коли він несправедливий і не відповідає божественному. Якщо дивитись на суспільний закон через призму відповідності чи невідповідності його божественному, тоді необхідно поставитись критично до державного устрою, стати в певну опозицію до існуючого ладу. Досить чітко Сократ не вирізняє ці шляхи. Сам робить і так, і по-іншому. Але його трагічний кінець свідчить про те, що навіть заклик до підкорення законові, спираючись на розум, не є безпечним, адже включає критичне ставлення до діючих традицій. Надання переваги божественному закону над людським означає судити існуючі традиції з позицій власного розуму. Неважко здогадатись, що за божественним розумом приховувався сам Сократ. Опора на божественний розум виявилась ні чим іншим, як визнанням необхідності керуватись у суспільному житті власним розумом, самотійно мислити. Саме цьому навчав Сократ людей, вважаючи, що знання є основою добродіє, основою людської моральності.

Дошукування істини, філософування є шляхом самовдосконалення, способом досягнення блага та щастя, дорогою до внутрішньої свободи. Всі моральні якості Сократ зводить до знання. Він вважає, що знати добро і діяти безглуздо, робити зло людина не може. Не може людина також, за Сократом, знати, що таке добро, і не робити його. Знати добро і добре діяти, бути добродієм – для Сократа це одне і те саме. В цьому полягає *етичний раціоналізм* Сократа, який зводиться до перебільшення ролі знання в моральній поведінці людини. І насправді, хіба злочинці, вбивці не знають, що вбивати неморально, більше того, злочинно в юридичному сенсі слова і гріховно в контексті релігійного світогляду? Очевидно, знають, однак вбивають. На цей недолік етики Сократа вказували наступні покоління філософів. Для становлення моральної людини знання хоч і необхідні, та їх недостатньо. Освіта дає знання, а моральність як бажання діяти відповідно до здобутого знання формується вихованням, сутність якого полягає у виробленні звички робити добро.

3.3 Філософське вчення Платона про ідеї

Пошуки істини були продовжені учнем Сократа Платоном, справжнє ім'я якого Арістокл. Прізвиськом Платон Арістокла нарік Сократ. Історичні джерела свідчать, що таке ім'я дісталось Арістоклу за його атлетичну статуру. Під прізвищем Платон він й увійшов в історію філософії.

Афінський філософ Платон (427-347 рр. до н. е.) походив з аристократичного роду. Отримав добру освіту, знався на поезії та музиці. У свої 20 років, коли доля звела його з Сократом, він уже мав власні поетичні твори, які знищив після того як захопився філософією та особистістю Сократа. Джерелами його філософії є не лише філософські розмисли Сократа, але й вчення про плинність Геракліта, філософія елейської школи з її вченням про істинне, єдине і нерухоме буття та піфагореїзм з розумінням числа як істинних сутностей речей. Та, напевно, найбільший все-таки вплив на філософію Платона мало вчення Сократа про істинне знання, яке можливе лише через пізнання самого себе.

Платон мав над чим рефлектувати після суперечок між Сократом і софістами. Відстоюючи загальний характер істини, Сократ, як ми уже зазначали, мало чим відрізнявся від софістів. Його заклики шукати істину в собі, у своєму розумі, мали результатом дилему: невідомо, чи кожен знайде там істину загальну, спільну для всіх, чи знову ж таки, як і у софістів, істина у кожного буде своя, суб'єктивна. Намагаючись розв'язати це протиріччя, віднайти предмет істини, Платон створює вчення про ідеї. Логіка пошуку можливості пізнання істини приводить його до визнання ідей, що існують поза межами матеріального світу, які одночасно є також сутністю матеріальних речей. Досвід софістів і Сократа підказав Платону, що сутність речей повинна бути незмінною, якщо ми бажаємо мати істину не кожен свою, а спільну, загальну для всіх.

Дійсно, речі матеріального світу є змінними, рухливими. Якщо вони будуть безпосередньо предметом істинного знання, тоді таке знання не може не бути змінним, а значить, воно не буде єдиним, загальним для всіх. Оскільки матеріальні речі сприймаються органами чуття, то таке сприйняття істинного знання не дає. Тоді Сократ запропонував розумне пізнання істини. Але коли кожен шукає його джерела в собі, тоді, очевидно, тим більше така істина буде не об'єктивною, а, скоріше, суб'єктивною. Потреба мати сталим предмет істини й вивела Платона на думку, що цей предмет, як сутність матеріальних речей, повинен існувати за межами матеріального світу. Пізнання ідей як істини речей можливе тільки розумом. Такою була основна думка, яка лягла в основу розгортання вчення Платона про ідеї.

Ідеї Платона безтілесні, нерухомі, вічні, не народжуються і не вмирають. Вони досконалі і є сутністю матеріальних речей. Речі матеріального світу навпаки: змінні, рухливі, народжуються і вмирають, недосконалі і такі їхні властивості обумовлені матеріальним характером. Слід зауважити, що ідеї Платона є об'єктивними, тобто вони не є ідеями людини, не залежать від неї, як і від світу взагалі, а навпаки: світ і людина залежать від них. Таке вчення є ідеалістичним, оскільки первинною основою існування світу визнається духовне начало, в даному випадку – безтілесні ідеї.

Заради справедливості слід сказати, що вчення про ідеї не виписано Платоном дуже чітко, в ньому є досить багато протиріч. Все, про що сьогодні пишуть в підручниках і монографіях з філософії Платона, є результатом реконструкції його філософського спадку, оскільки системного філософського вчення, до якого ми звикли в європейській філософській традиції, він не створив. Так, наприклад, в діалогах Платона зустрічаються твердження про те, що матерія також існує сама по собі, а не лише ідеї. Вона мертва, непізнана, є джерелом множинності, одиничності, змінності, смертності і народжуваності, зла і несвободи. Вона вічна і ідеями не твориться. Виходячи з цього, можемо сказати, що Платон є ідеалістом дуалістичного толку.

За Платоном, існують два світи: світ матеріальних речей і світ ідей. Ідеї все ж є первинними. Вони виступають зразком для матеріальних речей. На ідеї матеріальні речі «орієнтуються» в своєму розвитку, який полягає в уподібненні до них. Кожна річ цього світу має свою ідею. Ідеї існують не лише для речей, але й для відносин, станів, властивостей і т. п. Уподібнення своїй ідеї означає для речі її вдосконалення.

Буття ідей своєю незмінністю і вічністю нагадує буття Парменіда. Але якщо буття Парменіда – це нерозчленоване єдине буття, то буття ідей у Платона – це духовна множинність, органічними елементами якої є ідеї. Кількість ідей велика, але не є нескінченною. Вінчає піраміду ідей Платона ідея *Блага*. Ідея блага, як і всі ідеї взагалі, протистоїть буденному світу як сутність – явищу, оригінал – копії, благе – злomu. Саме тому ідея блага виступає джерелом істини, розмірності, гармонії і краси.

Створивши філософське вчення про два світи, що протиставлені один одному, Платон зіткнувся з необхідністю віднайти між ними хоч якийсь, але зв'язок. Адже винесення ідей як сутності речей поза самі речі на практиці призводило до безглуздя. Тоді Платон прописує три форми зв'язку між ідеями та матеріальними речами, а це: *наслідування, причетність, присутність*. Хоч в текстах Платона немає чіткого, прозорого вирізнення та обґрунтування цих форм взаємовідносин між світами, їх, очевидно, можна уявити наступним чином. Оскільки, як ми вже згадували, речі прагнуть уподібнення до своїх ідей, то здійснюється таке уподібнення шляхом наслідування. Сам факт

наслідування тягне за собою причетність цих речей до світу ідей. Далі, якщо через наслідування речі стають причетними до ідей, то це означає, що ідеї якоюсь мірою присутні в речах.

І все ж залишається питання: яка сила змушує єднати речі з ідеями? Ідеї задають лише форму, структуру, стандарти для речей. Тим більше не може бути такою активною силою матерія, адже вона за визначенням мертва, позбавлена життя. Для відповіді на це питання Платон вводить поряд з матерією та ідеями третє начало – душу космосу, світову душу. Саме вона змушує речі наслідувати ідеям, а ідеї бути наявними в речах.

Поєднуючи два різних світи, душа сама є суперечливою. Ця суперечливість пояснюється протилежністю світів, що нею об'єднуються. З одного боку, душа подібна до ідей, з іншого – пов'язана з матерією. Останнє породжує в душі все низьке. Тому душа, за Платоном, подібна до колісниці, де один кінь прагне до високого, інший – до низького, і лише їздовий (розум) здатен спрямувати колісницю на шлях істини.

Душі складаються з трьох частин, які знаходяться в ієрархічній залежності, це: *розумна, афективна та жагуча*. Кожна частина душі має свою дислокацію. Розумна частина міститься в голові, афективна – в грудях, жагуча – в животі. В залежності від того, яка з них найбільш розвинена, такою й є людина. Більше того, при проектуванні Платоном «ідеальної» держави переваги однієї частини душі над двома іншими стають критерієм для зарахування індивіда в один із трьох класів держави. Ієрархія душ має своїм наслідком ієрархію професій і верств суспільства. Розумна душа характерна для правителів, які повинні бути філософами. Афективна душа притаманна воїнам. Землеробам та ремісникам дістається душа жагуча, яка схильна до чуттєвих насолод і далека від високих, творчих форм діяльності.

Душа у філософському вченні Платона безсмертна. Обґрунтування вічності душі пов'язане з її спорідненістю з ідеями. Творення душ мало місце одного разу. Тому душ хоч і багато, їхня кількість все ж обмежена. І оскільки кількість душ не збільшується, а люди все народжуються і народжуються, то виникла проблема: як узгодити обмежену кількість душ і нескінченне число народжуваних людей. Вже раніше існувала

традиція визнання *переселення душ (метемпсихоз)*, Платон цю ідею постарався більш логічно і системно обґрунтувати. І хоч обґрунтування дещо суперечливе і не досить переконливе, тим не менш воно потягло за собою необхідність визнання і доведення інших ідей, що склали суттєві засади платонівського вчення. Наприклад. Душа у Платона є не лише джерелом руху, але й інструментом пізнання. В контексті безсмертя душі важко було пояснити, чому, переселившись в нове тіло, душа не виявляє знання, яке вона здобула як у попередньому своєму тілесному існуванні, так і перебуваючи серед ідей після смерті тіла. Платон цю проблему розв'язує дуже просто. Він твердить, що, вселяючись в тіло, душа забуває все те, що знала раніше. Відповідно, якщо душа знала, але забула, то пізнання в такому випадку є ні чим іншим, як *пригадуванням*.

Пригадування здійснюється завдяки впливу на душу матеріальних предметів, краси зовнішнього світу, а також з допомогою вчителя, який своїми питаннями підштовхує учня до пригадування того, що його душа колись уже знала. Процес пізнання полягає в прагненні душі до ідей, в прагненні до повернення у світ, з якого вона прийшла. Але таке прагнення, за великим рахунком, є прагненням до смерті, оскільки тіло є тимчасовим пристанищем душі. Найбільш виразно таке прагнення проявляється на вищому щаблі людського буття, на стадії філософії. Платон твердить, що «ті, хто по-справжньому відданий філософії, зайняті, по суті справи, тільки одним – вмиранням і смертю». Це тому, що істинне прилучення до розуму можливе лише після смерті.

Ідея пізнання через пригадування розгортається Платоном більш розлого. Він не визнає те знання, яке ґрунтується на чуттєвому сприйнятті речей, адже наші чуття не можуть бути джерелом знання. Звідси й твердження, що знання окремого предмета неможливе. Знання стосується тільки ідей, які, як відомо, є сутністю речей. Ідеї ж пізнаються в процесі філософської бесіди, в результаті постановки питань і відповідей на них, врешті-решт, пізнання є мистецтвом логічного міркування, де останнє виступає як мистецтво діалектики. Власне, виходячи з такого розуміння діалектики, як на той час називали логіку, її й визначали як «вміння ставити питання і

давати відповіді». Платон ставить її вище всіх інших наук, називаючи вершиною.

І все ж, оскільки філософія Платона спрямована на пізнання нерухомих ідей, а вони є сутністю речей і, таким чином, пізнаючи ідеї, людина повинна пізнати, в тому числі, й речі, перед філософом виникла проблема узгодження рухомого і нерухомого, одиничного і загального, буття і небуття. Проблема надто складна, тому обмежимося для початку усвідомленням логічності міркувань Платона. Для нього речі змінні, а тому вони можуть у зв'язку з цим переходити одна в одну, тоді як ідеї в силу їх незмінності такої властивості позбавлені. Саме тому діалектика ідей у виконанні Платона, як це не парадоксально звучить, метафізична. Ідеї, які в пізнанні фігурують як поняття, не переходять одне в інше, вони лише складаються в роди й види. Виникає своєрідна піраміда або драбина понять, які можна лише, як готові цеглинки, з'єднувати і роз'єднувати.

У філософії Платона важливими є його етико-політичні погляди, які він виклав у працях «Держава» та «Закони». В цілому Платон прихильник аристократичної форми правління державою, яка повинна складатись з трьох станів: правителів, воїнів та землеробів і ремісників. Він дбав про благополуччя держави в цілому, наставляючи учнів, що не може людина бути морально досконалою в неправильно організованій державі. При цьому пріоритет надавав цілому, державі, а не навпаки. І такий акцент був цілком логічним в системі його поглядів. Кожен повинен займатись своїми справами, до яких у нього є природна схильність, що обумовлюється панівною частиною душі. Так, землероби та ремісники повинні забезпечувати два вищі стани всім необхідним, а себе обмежувати. Таке становище, за Платоном, є справедливим. На зауваження опонентів, що такі взаємовідносини не є справедливими, він відповідав, що це справедливо для держави в цілому, оскільки сприяє її стабільності. Соціальна нерівність існує, від неї нікуди не подітись і вона є справедливою, якщо відповідає природній нерівності людей. Якщо всі громадяни держави правильно розподілені на стани, про які говорилось вище, то такий стан справ в державі є справедливим.

Філософи-правителі рекрутуються з середовища воїнів. Заради стабільності держави та уникнення розбрату між воїнами останніх слід позбавити власності, а також сім'ї. Підтримці такого порядку сприяє мистецтво, яке повинно контролюватись правителями, щоб не допустити утворень, які можуть розхитати такий устрій.

Оцінюючи філософське вчення Платона, слід сказати, що це було перше достатньо продумане ідеалістичне вчення, яке предметом філософування зробило поняття людської свідомості. Воно на подальший розвиток справило такий величезний вплив, що це дало підстави англійському філософу і математику Альфреду Уайтхеду всю наступну західну філософію назвати примітками до Платона.

Питання для самоперевірки

1 Який внесок зробили софісти в давньогрецьку культуру?

2 Взаємозв'язок діяльності софістів з давньогрецькою демократією.

3 Що таке релятивність істини? Які були підстави у софістів так її тлумачити?

4 Розтлумачте заклик Сократа: «Пізнай самого себе!».

5 Що таке маєвтика і як нею користувався Сократ?

6 Чому Сократа називають шукачем, а не знавцем істини?

7 В чому сутність етичного раціоналізму Сократа?

8 З якою метою Платон виніс ідеї за межі матеріального світу?

9 Відтворіть логіку виведення принципів переселення душ та пізнання як пригадування з визнання безсмертності душі.

10 Що є критерієм розподілу людей в державі Платона на соціальні групи (класи)?

4 ФІЛОСОФІЯ АРИСТОТЕЛЯ

- 4.1 Критика Аристотелем теорії ідей Платона.
- 4.2 Вчення про першоначала. Діалектика форми і матерії.
- 4.3 Вчення Аристотеля про душу та його гносеологія.
- 4.4 Логіка Аристотеля.
- 4.5 Етичні та соціально-політичні погляди Аристотеля.

Аристотель (384-322 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ, учень і одночасно найбільший опонент Платона. Народжений в місті Стагіра, він стає учнем останнього в 17 років. В Академії пробуде всі 20 років, де за цей час не лише глибоко вивчить філософію Платона, але й філософські вчення інших попередників. Це зробить його одним із перших істориків філософії.

Платон відразу розгледів в особі Аристотеля геніального юнака і, відповідно, високо оцінив. Порівнюючи Аристотеля з іншим своїм учнем, Ксенократом, він говорив, що якщо Ксенократу потрібні шпори, то Аристотелю – вуздечка. Геніальний учень дуже скоро розібрався у філософії свого вчителя і помітив в ній суттєві недоліки. І хоч в академії Платона Аристотель пробуде аж до самої смерті її засновника, однак покинув її відразу, коли в ній не стало вчителя. Причому покинув зі словами, які сьогодні відомі всім: «Платон мені друг, але істина дорожча». Заснувавши свою філософську школу, яка отримала назву Лікей, Аристотель піддав філософське вчення Платона нищівній критиці.

4.1 Критика Аристотелем теорії ідей Платона

Основне заперечення філософського вчення Платона стосується самостійного існування світу ідей, відірваного від світу матеріальних речей. Аристотель вважає, що визнання

окремого існування світу ідей непотрібне ні для пізнання речей, ні для пояснення їхнього буття. Це лише подвоює світ уже існуючих речей, але не розкриває для знання ніяких нових властивостей в самій їхній природі. В змісті «ідей» немає нічого, чим би вони відрізнялись від відповідних їм чуттєвих речей.

Друге заперечення проти теорії «ідей» звучить так: світ ідей непотрібний не тільки для пізнання, але й для чуттєвого існування речей. Відповідь Платона, що речі чуттєвого світу «причетні» до світу «ідей», вважає Аристотель, не є поясненням, а всього лише метафорою.

Наступне заперечення ґрунтується на розгляді платонівського вчення про логічні відношення «ідей». Положення про відношення загальних «ідей» до окремих і положення про субстанційність «ідей», на думку Аристотеля, суперечать одне одному. Відповідно до гіпотези Платона виходить, що одна і та сама ідея може бути субстанцією і не субстанцією. Що стосується відношення «ідей» до чуттєвих речей, то для такого відношення необхідне щось третє, яке б об'єднувало їх. Світ за такої умови потроюється і т. д. Це заперечення отримало назву «третя людина».

І ще. Теорія ідей Платона не може дати пояснення такій важливій властивості речей чуттєвого світу, як їх рух і становлення, виникнення і загибель.

Останнє заперечення, до речі, як і перші три, має відношення до діалектики одиничного і загального, що в ті часи формулювалось як проблема істини або – як можлива істина в мінливому світі. Аристотель з цього приводу пише, що натяк на протиставлення загального та одиничного зробив уже Сократ, але він не відділив загального від одиничного і «правильно вчинив». Аристотель погоджується з тим, що «з одного боку, без загального не можна отримати знання», але, з іншого, «відрив загального від одиничного призводить до утруднень відносно ідей». Як бачимо, перед Аристотелем також виникає проблема узгодження загального та одиничного. Щоб узгодити дані категорії, визначити принципи їх взаємовідносин, прояснити можливості пізнання людиною власного буття та буття світу, Стагірит створює вчення, яке має спиратись на пізнання світу,

виходячи з нього самого. Це завдання вимагає визначення першоначал існування матеріальних речей.

4.2 Вчення про першоначала. Діалектика матерії і форми

На відміну від Платона, який, повторимось, сутністю матеріальних речей вважав безтілесні ідеї, що існують незалежно та окремо від цих речей, Аристотель вважає, що сутність речей знаходиться в самих речах. Виходячи з цієї посилки, в багатьох підручниках пишуть про те, що первинною сутністю Аристотель визнавав окрему матеріальну річ. Цю ідею ми знаходимо і в роботі Стагірита під назвою «Категорії». Але в належності цієї праці перу Аристотеля є сумніви. Натомість в «Метафізиці» учень Платона твердить, що перша сутність не є одиничною річчю, а про другу сутність взагалі нічого не говорить. Так що ж все таки є первинною сутністю речі?

Аристотель розуміє, що сутністю не може бути окрема річ, так як вона невизначена, хоча й існує автономно. Але сутністю не може бути також і рід, тому що він завжди існує в певних видах. Вид як поняття є найближчим, за Аристотелем, до одиничної речі, але й він не є окремою річчю. Щоб був зрозумілим цей важливий пункт філософії Аристотеля, наведемо приклад. Існує поняття стола й існує окремий, зафіксований нашим сприйняттям стіл. Ясно, що столів є багато. Наш стіл, який ми бачимо, не просто предмет, що відноситься до роду «стіл взагалі», він є чи то письмовий, чи обідній, чи комп'ютерний і т. п. Всі ці групи столів підлягають роду «стіл» як його види. І тому первинною сутністю, за Аристотелем, якщо бути максимально точним, не є окрема матеріальна річ, а те, що може бути визначеним і що є найближчим до одиничного, причому настільки близьким, що майже з ним зливається. Тобто первинною сутністю є не окрема річ, а «сутність буття речі», де «сутність буття речі» – це її форма. Саме так в «Метафізиці» трактується «сутність буття речі», де форма, суть буття і перша сутність є синонімами. Аристотель ототожнює сутність речі з формою, але форма в нього не будь-який загальний початок, а мінімально загальний

початок, причому такий, який відповідає самотійно існуючим речам, оскільки вони існують.

Визнавши матеріальні речі початком філософування, Аристотель взявся за виявлення причин, які роблять можливим їхнє існування. Так, кожна річ існує лише тоді, коли вона складається з певного субстрату, матерії. Цю причину філософ назвав *матеріальною*. Але річ ніколи не буває тільки матерією, вона завжди окреслена в просторі і часі, має свою конфігурацію, оформлена. Форма – це те, що складає сутність речі, без чого її нема. Цю причину існування він назвав *формальною*. Виходячи в своєму аналізі причин із структури акта людської діяльності, Аристотель приходить до висновку, що необхідною для існування матеріальних речей є також *діюча* причина. Ну і, відповідно до того, що людина створює речі завжди з якоюсь метою, з метою задоволення своїх потреб, Аристотель називає четверту причину *цільовою*. Після деяких міркувань виявилось, що формальна, діюча і цільова причини мають відношення до форми. Аристотель назвав ці три причини *формою*, а матеріальну причину, відповідно, *матерією*. Так з'явилися дві основні категорії аристотелівської філософії, діалектика яких мала на меті подолати відрив речей матеріального світу від ідей, який мав місце в філософії Платона.

Правда, остаточно подолати відірваність сутності речей від самих речей Аристотелю так і не вдалось. Хоч він і стверджує про те, що матерія і форма існують нерозривно, але, розглядаючи не окремі речі, а світ як ціле, йому довелось визнати як самотійне існування форми (форми форм), так і самотійне існування матерії (первинної матерії).

Але спочатку розглянемо принцип єдності форми і матерії. Кожна річ складається з матерії і форми. Форма знаходиться в самій матерії, вона з нею нерозривно пов'язана. Завдяки формі виникає матеріальна річ. Як форма, так і матерія вічні. Їх ніхто не творить. Результатом творення є тільки матеріальні речі. Тому матеріальні речі не можуть бути визнані первинними, оскільки вони складні. Первинною є форма, вона сутність і суть буття. Але й сама форма не може бути предметом, матеріальною річчю. Тільки в єдності з матерією форма дає життя матеріальним предметам. Якщо форма є найближчим видом до окремого

предмету і як сутність є незмінною, то матерія є джерелом вирізнення предметів матеріального світу, іншими словами, вона є джерелом розмаїття. Матерія вічна і переходить лише із одного стану в інший.

Таким чином, якщо ні матерія, ні форма не виникають, то як виникає річ? Питання непросте і відповідь Аристотеля полягає в тому, що це відбувається через оформлення матерії, поєднання форми і матерії. Але вихідним принципом було твердження, що вони існують нерозривно. Як бачимо, в трактуванні взаємовідносин матерії і форми знову проявляється трудність Аристотеля в понятійному оформленні діалектики одиничного і загального. Наприклад, скульптор повинен із глиби мармуру висікти скульптуру. Виникає питання: форма скульптури знаходиться в самій глибі мармуру, чи ця форма лежить поза матеріалом скульптора? Як незмінна сутність форма знаходиться в самому мрамурі і завдання скульптора полягає лише в тому, щоб прибрати зайвий матеріал і неявну фігуру зробити явною. Цей та інший приклади підвели Аристотеля до необхідності ввести в філософський обіг нові категорії, а саме категорії «можливість» і «дійсність».

Оскільки сутністю речі є форма, то вона є її дійсністю, тоді як матерія є лише можливістю речі. Але можливість – це, по суті, категорія, в якій стверджується існування того, чого нема, що не існує. Звідси, матерія – це ніщо, але воно є таким ніщо, яке все ж таки є чимось. І це ніщо і є можливістю речі, але не сама річ. Форма ж є дійсністю речі, про що ми вже говорили вище. Але річ є дійсною тоді, коли форма проявлена в матерії, тобто, коли вона в наявності.

Категорії «можливість» і «дійсність» дозволяють зрозуміти відношення матерії і форми в русі. Якщо матерія – це можливість, оскільки вона не є тим, чим може стати, а форма – це дійсність, але дійсність як така, тобто сама по собі дійсність, то становлення речі як дійсної речі є перетворенням можливості в дійсність. Але якщо зважити на те, що матерія, крім, звичайно, первинної матерії, завжди оформлена, то вона може виступати в різних функціях. Так, наприклад, глина є матерією для цегли як форми, але для будинку цегла вже виступає матерією, тому що будинок є формою для цегли. Таким чином, цегла у різних

відношеннях виступає то як матерія, то як форма. В цьому й проявляється діалектика матерії та форми. Будь-яке виникнення, становлення є ні чим іншим, як реалізація можливості. Сам Аристотель ідею руху визначає так: «Рухом треба вважати *реалізацію* в дійсності можливого, оскільки це – можливо».

Все ж залишається проблема, яка потребує пояснення. Матерія пасивна, вона не може бути джерелом руху. Форма хоч і є активною, хоч за її активної участі й виникають речі, але сама вона є незмінною, нерухомою. Звідки виникає рух? Яка сила приводить форму в рух? Хоч Аристотель й визнає чотири види руху, виходив він із того, що механічний рух можливий лише за умови наявності того, що рухається, і того, що рухає. Допоки він розглядав окремі речі, пояснювати рух йому вдавалось через діючу причину, наявність множини окремих речей. Але коли по відношенню до світу в цілому довелось вказати причину руху, яка за визначенням могла бути лише першопричиною, то такою причиною могла виступити тільки чиста форма або форма, що позбавлена матерії. Так виникло поняття «форма форм», «першодвигун», «бог», «благо», «ентелехія».

У філософії Аристотеля ентелехія означає абсолютну дійсність. Як абсолютна дійсність вона є формою, причому формою реалізованою. Такою абсолютною дійсністю є бог як абсолютна причина всього. Бог, таким чином, є внутрішньою причиною світу, хоч є місця в «Метафізиці» Аристотеля, з яких можна зрозуміти, що бог існує поза світом як «чиста форма». Все ж бог є ентелехією світу, він є його дійсністю, досконалістю. Він – абсолютна мета, до якої прагне все існуюче на шляху до досконалості.

Таким чином, ентелехія – це «здійснення». Всім процесам, які відбуваються у світі і які мають сенс, притаманна внутрішня цілеспрямованість і потенційна завершеність. Так, наприклад, ентелехією курячого яйця є курча, ентелехією насіння соняшника є соняшник і т. п. Врешті-решт, ентелехією світу є бог, який одночасно також і «благо». Все прагне до досконалості і це прагнення, як розвиток, є рухом до мети, що є процесом самореалізації.

Для пояснення першопричини руху в світі Аристотель змушений був визнати таке утворення, яке б не було світом, інакше треба було допустити, що існує ще й інший світ, крім цього світу. Але тоді світ переставав у такій світоглядній системі існувати як цілісний і єдиний. Саме тому Аристотель визнав першопричиною світу бога, як безтілесний початок, як початок, що позбавлений матерії. Таким чином, у філософії Аристотеля відбувся відрив форми від матерії. Але саме за такий відрив ідей від матеріальних речей було піддане критиці філософське вчення Платона. Це свідчить про складність завдання, яке полягало в узгодженні в рамках єдиного філософського вчення діалектики одиничного і загального.

Бог Аристотеля виконує роль першопочатку. Він лише започатковує рух. Будучи першодвигуном, бог Аристотеля сам є нерухомим. Якби причина світового руху була рухомою, тоді вона не була б першодвигуном. Тому що, як ми уже говорили, навіть те, що само рухається, необхідно повинно би складатись із того, що рухається, і того, що рухає. В такому разі воно б складалось з двох частин і не було б першим. Бог нерухомий тому, що він безтілесний. Це його необхідна властивість. Він є «чиста дійсність».

Як нерухома чиста дійсність бог є розумом. Але й розум є пізнавальний та споглядальний. Пізнавальний розум притаманний недосконалим істотам, тоді як розум споглядальний належить досконалості. Споглядальний розум знає без пізнання. Саме таким розумом і є бог, який у Аристотеля, звичайно ж, є не релігійним, не містичним, а філософським. Бог є мисленням, але оскільки предметом мислення бога як досконалості є досконалий предмет, а таким знову ж таки є мислення, то бог, за великим рахунком, є мисленням про мислення.

Остаточно виходить, що предметом метафізики є бог як мислення про мислення, що означає: «перша філософія» є теологією, вченням про бога. Таким чином, бог, власне, і є у вченні Аристотеля предметом філософії.

4.3 Вчення Аристотеля про душу та його гносеологія

Душа, для Аристотеля, є з'єднувальною ланкою між матерією та формою. Через це вона фактично займає центральне місце в його світогляді. Душа – властивість природного тіла, якому притаманна можливість життя. Реалізація цієї можливості (ентелехії) і є душею. Сам Аристотель визначає її так: «душа з необхідністю є сутністю в розумінні форми природного тіла, якому притаманна можливість життя». Таким чином, наявність душі свідчить про завершеність тіла, реалізацію ним можливості життя. Вона – супутниця життя. Де вона є – там є життя. Тіла, в яких живе душа, одухотворені. Але не всі тіла одухотворені. Тому Аристотель не є гілозоїстом.

Відповідно до своїх функцій душа ділиться на три види. Функції живлення та розмноження, що притаманні всім живим істотам, утворюють *рослинну* душу. Відчуття і пересування властиві тваринам, тому душа, яка має такі здібності, називається *тваринною*. Нарешті, мислення як найвища здібність душі, притаманне лише людині, є діяльністю розуму і тому називається *розумною*. Вищі функції душі не можуть існувати без низьких, а низькі без вищих – можуть. Так тваринам притаманна не лише тваринна душа, але й рослинна як здатність живлення та розмноження. Тоді як для рослин відчуття і пересування, що складають функції тваринної душі, не характерні. Здатність до міркування і мислення притаманні лише людині, але ця здатність не існує без інших, тому людина є носієм всіх трьох частин душі.

Правда, з розумною душею ситуація в Аристотеля є не зовсім прозорою і ясною. Розумна душа найбільш складна та ієрархічна. По-перше, мислення притаманне не лише людині, але й богу. Навіть більше, бог і є саме мислення, мислення досконале, мислення, яке знає без пізнання. Якщо людині притаманні всі види душі, тобто вона і рослина, і тварина, то бог – тільки бог. Звідси випливає, що божественне мислення може існувати не лише без матерії, але й без рослинної та тваринної частин. Але й з розумною частиною, що притаманна людині, не просто.

Рослинна і тваринна частини душі не можуть існувати без тіла. Вони гинуть разом з тілом. Розумна ж душа має дві сторони: розум діяльний, творчий і розум пізнавальний, сприймаючий. Якщо сприймаючий розум скоріше всього виникає разом з тілом і гине з ним, то творчий розум є божественним, а тому вічним. А

це означає, що він може існувати без тіла. Аристотель заперечує орфіко-піфагорійсько-платонівське вчення про переселення душ, але стосовно можливості існування розумної душі поза тілом висловлюється так: «ніщо не заважає, щоб деякі частини душі існували окремо від тіла, так як вони не ентелехія якого-небудь тіла». Таким є розум: якщо здатність відчуття неможлива без тіла, то «розум... існує окремо від нього». Відносно розуму і умоспоглядання Аристотель зауважує, що не цілком очевидно – існують вони окремо і незалежно від тіла, чи ні, але йому все ж «здається, що вони – інший рід душі і що тільки ці здібності можуть існувати окремо, як вічне – окремо від минушого».

Душа людини має відношення до пізнання. Її здатність до пізнання закладена самою природою. Про це Аристотель пише на самому початку своєї «Метафізики»: «Всі люди від природи прагнуть до пізнання». Будь-яке пізнання починається з чуттєвого сприйняття. Чуттєве сприйняття людини світу є спільним з тваринами. Воно є першим ступенем у пізнанні світу. Другим ступенем пізнання є досвід. Досвід є формою освоєння світу, який притаманний не лише людині, але й тваринам, хоча й не всім. Досвід дає нам «знання індивідуальних речей». Правда, не слід забувати, що Аристотель вважає, що знати можна лише сутність речі, яка є ні чим іншим, як найближчим до індивідуальної речі її смыслом, а смыслом може бути тільки вид. Тобто мова йде про те, що пізнання можливе лише в поняттях. Тим не менш, знання найближчого до окремої речі виду і є знанням цієї речі, що здійснюється на ступені досвіду. Пов'язуючи пізнання з практикою, Аристотель пише, що «при будь-якій дії... справа йде про індивідуальну річ: адже лікар лікує не людину... а Каллія».

Наступним ступенем вдосконалення знання є «мистецтво» (техне). Це не мистецтво в сучасному розумінні слова. Мистецтво, як його розуміє Аристотель, це ступінь пізнання, що базується на практиці і виникає на основі досвіду. Мистецтво є вищим за досвід, оскільки воно не лише є знанням індивідуальних речей, але й знанням загального і причин. Люди, які володіють «мистецтвом», мудріші, ніж люди досвіду. Ця мудрість обумовлена тим, що «вони володіють поняттям і знають причини».

Найвищі, найдосконаліші знання дають науки. Але вони неможливі без початкового ступеня пізнання, яким є чуттєве сприйняття. Тому ми по праву можемо твердити, що Аристотель віддає належну шанобливість як чуттєвому, так і раціональному рівням пізнання. Підставою для такого твердження є зауваження Аристотеля в його праці «Про душу»: «Істота, яка не має чуття, нічого не навчиться і нічого не зрозуміє. Коли споглядають розумом, необхідно, щоби в той самий час споглядали в уяві». Але й тут є нюанси.

Аналізуючи чуттєве сприйняття, Аристотель говорить, що воно «загальне для всіх, а тому це – річ легка, і мудрості [в ньому] нема ніякої». Це твердження дещо заперечує попереднє, де чуттєве сприйняття було необхідною складовою конкретної дії. Суперечність такого характеру супроводжує всю філософію Аристотеля і вона знову ж таки має свою причину у складності понятійного відображення діалектики одиничного і загального. І тому в іншому місці філософ твердить, що одиничне наука пізнати не може в силу його хаотичності, тоді як «будь-яка наука має своїм предметом те, що існує вічно або в більшості випадків». Наука пізнає загальне, тому що «предмет науки – необхідне». А знання загального не *з'являється* із знання одиничного, а лише *виявляється* завдяки такому знанню.

І нарешті, слід ще сказати кілька слів про розум як мислячу частину людської душі. Розум людини, на відміну від активного божественного розуму, є пасивним. Як пасивний розум, який зазнає дії ззовні, він є потенційним, оскільки в процесі пізнання може стати всім. Таким чином, мисляча частина душі – це місцезнаходження форм або «розум – це форма форм». А це означає, що в ньому знання загального закладено як можливість. Для того, щоб ця можливість стала дійсністю, щоб закладені в душі форми актуалізувались, необхідні як активність розуму (активний розум), так і вплив на душу зовнішнього світу через чуття.

Безпосередньо до вчення про душу та пізнання примикають міркування Аристотеля про науки. Наукове знання має справу з необхідним, воно є там, де є дослідження причин. В ньому може бути більше чи менше науковості. Це залежить від того, які причини і начала закладені в ньому. Так Аристотель

розрізняє сферу діяльності і сферу творчості в людському існуванні. В «Нікомаховій етиці» філософ зазначає, що «творчість і діяльність – не одне і те саме». Мистецтво пов'язано з досвідом, про що говорилося вище, і як ступінь пізнання існує заради якоїсь вигоди чи користі. Наука є результатом діяльності, що спрямована на пізнання причин, і як така не переслідує ніякої вигоди чи користі для суспільства. Найбільше мудрості, з точки зору Аристотеля, в тій науці, яка існує заради себе самої. В цьому і є найбільш суттєва різниця між діяльністю і творчістю, наукою і мистецтвом. Але в іншому, а саме в намаганні пізнати причини явищ, вони близькі, якщо не тотожні. Можна навіть сказати, що мистецтво – це наука в її практичному застосуванні. Як висновок, можна підкреслити таке: наука відрізняється від мистецтва не гносеологічно, а соціально.

Кожна наука утворює певну структуровану цілісність, має свій предмет, в ній досліджуються більш загальні чи менш загальні причини. Існування багатьох наук і неможливість їхнього зведення в єдину науку ставить Аристотеля перед необхідністю їхньої класифікації.

Науки Аристотель класифікує в залежності від спрямування пізнавальної активності, адже «будь-яке мислення спрямоване або на діяльність, або на творчість, або має теоретичний характер». Відповідно і науки діляться на *теоретичні, практичні і творчі*. В силу того, що практичні і творчі науки, як правило, спрямовані на діяльність, яка не обов'язково пов'язана з необхідним, то вони і не є науками в строгому сенсі слова. Справжніми науками є теоретичні, а до них відносяться: «перша філософія», або метафізика, «друга філософія», або фізика, і математика.

Серед теоретичних наук найкращою є «перша філософія», тому що вона є вільною, існує лише заради себе самої, «розглядає і відособлені предмети, і нерухомі». Вона цінніша за фізику, адже «найбільш цінне знання повинно мати своїм предметом найбільш цінний рід суцього». І тому «всі інші науки більш необхідні, ніж вона, але кращої за неї нема жодної». Таке протиставлення Аристотелем філософії іншим наукам обумовлено тим, що в античні часи теорія і практика були розірвані. Їхня відособленість мала своє коріння в соціально-політичній практиці. Згадаймо, у

зв'язку з цим, сприйняття раба Аристотелем, як знаряддя праці, яке розмовляє. Теорія була найвищою формою діяльності вільних громадян полісу і як така з необхідністю була споглядальною. Власне, й сам термін «теорія» в давньогрецькій мові означав «споглядання». Виходячи з цього суб'єкт теоретизування повинен був бути відділений від об'єкта філософування, він повинен протиставити себе об'єкту, тоді як в творчих і практичних науках такого протиставлення часто немає. Відповідно, практичні і творчі науки не цілком відповідають критеріям науки.

Стосовно метафізики як «першої філософії» слід сказати ще кілька слів про її генезис. Вона виникла як спосіб найкращого проведення дозвілля. Спочатку були винайдені «мистецтва», що задовольняли насущні потреби, потім науки, які задовольняли потреби в задоволеннях, і лише наостанок – виникла філософія. Остання починається з подиву і завершується відкриттям причин, які стан подиву знімають.

4.4 Логіка Аристотеля

Логіка Аристотеля тісно пов'язана з метафізикою. Вона є органічною частиною його філософського вчення. Правда, наука про закони людського мислення отримала назву «логіка» значно пізніше, в еллінсько-римську епоху. Аристотель називав її аналітикою. Остання розглядалась як інструмент всякої іншої науки, як знаряддя пізнання істини. Це дало підстави пізнішим коментаторам всі його логічні роботи об'єднати в одне ціле і назвати це ціле «Органом», зводом логічних законів. «Органон» включає в себе шість робіт: «Категорії», «Про тлумачення», «Перша аналітика», «Друга аналітика», «Топіка», «Про софістичні спростування».

Логіку Аристотеля в наш час називають формальною, або традиційною, логікою. Таку назву вона отримала тому, що закони, які вона досліджує, стосуються формального боку мислення. Змістом цих законів виступають самі форми мислення. Логіка Аристотеля, таким чином, є мисленням про мислення. А оскільки мислення про мислення є предметом філософії і таким

предметом є бог, то предметом логіки є бог, що мислить сам себе, або божественне мислення. Аристотелівський бог, таким чином, є ідеальним логіком, який споглядає процес мислення як з його змістовного, так і формального боку.

Як засновник логіки, Аристотель «формулює основні закони мислення, визначає, що є істиною і що є фальшем, дає визначення судженню і встановлює види суджень, визначає силогізм (умовивід), встановлює три фігури силогізму (умовиводу) і їхні модуси, досліджує три види доведення, як невільні (паралогізми), так і навмисні (софізми). Він досліджує також індукцію і аналогію» (О.М. Чанишев).

Для розуміння логіки Аристотеля вкрай важливо усвідомити зміст поняття «категорія», адже розгортання логіки мислення здійснюється саме в категоріях. В роботі «Категорії» Стагірит перераховує 10 категорій (з грец. – висловлюватись, стверджувати) і тлумачить їх як слова, які вимовляються «без будь-якого зв'язку» і позначають найбільш загальні характеристики буття. Але категорії в Аристотеля – це не лише слова, не лише граматичні форми, але й роди буття та форми думки.

Першою категорією в Аристотеля є сутність. «Першою» сутністю виступає будь-який окремо існуючий предмет. Наприклад, «окрема людина чи окремий кінь». Вище ми вже розглядали зміст поняття «першої сутності» і визначились, що в Аристотеля перша сутність – це найближчий до окремої речі вид, який можна назвати предметом. Для уточнення даної категорії філософ вводить поняття «другої сутності» – чим є роди і види. Цим Аристотель поєднує загальне й одиничне. Таким чином, сутність у нього виступає і як вищий рід, і як окремо суще, і тому ми можемо говорити про наявну діалектику одиничного, особливого і загального в окремих речах – «перших сутностях». Потім від такої позиції він дещо відійде, стане трактувати роди і види як «форми», які внутрішньо притаманні окремим предметам і є їхніми понятійними визначеннями. А саме, «формою я називаю, - скаже він, - суть буття кожної речі і першу сутність». Сутність буття буде ототожнена з окремим предметом, що існує сам по собі. Суперечливість філософської позиції Аристотеля і полягає в тому, що, з одного боку, він пізнання пов'язував із

знанням загального і одночасно під сутністю як загальним розумів окрему річ.

У праці «Про тлумачення» мова йде вже не про окремі слова, а про складні висловлювання. Наприклад, «Сократ сидить», «Людина біжить» і т. п. Те, про що говориться, називається *суб'єктом*. Це завжди іменник, перша сутність, окрема річ. Те, що приписується суб'єкту, називають *предикатом*. Предикатами виступають види і роди як вторинні сутності. Всі висловлювання діляться за критеріями *кількості* (загальні та окремі) і *якості* (стверджувальні та заперечувальні). В залежності від комбінації цих критеріїв утворюються чотири види суджень:

A – загальностверджувальні (Всі S суть P). Приклад: Всі студенти – люди. Всі присутні – з вищою освітою.

I – частковостверджувальні (Деякі S суть P). Приклад: Деякі студенти – батьки. Деякі студенти – відмінники.

E – загальнозаперечні (Жодне S не є P). Приклад: Жоден студент не є аспірантом. Жоден дорослий не є дитиною.

O – частковозаперечні (Деякі S не суть P). Приклад: Деякі студенти – не чоловіки. Деякі люди без вищої освіти.

На базі суджень будуються силогізми (умовиводи). Силогізм – відкриття Аристотеля. Він дав визначення силогізму і описав його види (модуси). «Силогізмом є мовленням, в якому, якщо щось покладено, то з необхідністю впливає щось відмінне від покладеного в силу того, що покладене є». Аристотелівський силогізм складається з трьох суджень. Два судження завжди є посилками, а третє – висновком. Посилки зв'язуються загальним для них (середнім) терміном. Різні фігури силогізму відрізняються залежно від того, що є середнім терміном. А ним може бути як предикат однієї посилки, так і предикат двох посилок. Середнім терміном також можуть бути як суб'єкт однієї посилки, так і двох. Характер середнього терміну визначає досконалість силогізму. Не всі силогізми є однаково досконалими, а тому не всі вони однаково цінні в пізнавальному процесі. Найціннішою для пізнання є перша фігура, яка формулюється так: «Якщо A міститься в усякому B і B міститься

в усякому С, то А з необхідністю міститься в усякому С». Наприклад: всі люди смертні; Сократ – людина. Висновок: Сократ – смертний.

Для того щоб судження та умовиводи були коректними, істинними, слід дотримуватись законів, за якими здійснюється мислення.

Найбільш розробленими законами логіки в Аристотеля є закон (заборони) протиріччя та закон виключеного третього. Закон (заборони) протиріччя має онтологічний і логічний аспекти. Онтологічний аспект Аристотель формулює так: «разом існувати і не існувати не можна» або «не може одне і те саме в той самий час бути і не бути». В логічному аспекті в «Метафізиці» цей закон звучить таким чином: «не можна говорити правильно, одночасно стверджуючи і заперечуючи щонебудь». Наприклад: не можна говорити про ту чи іншу істоту, що вона «є людиною» і «не є людиною». Але можна і правильно буде сказати: «людина освічена». В першому випадку стверджується і заперечується одне і те саме в одному і тому ж відношенні, що за законом (заборони) протиріччя буде хибним судженням, тоді як твердження про освіченість людини стосується різних категорій («людина» – сутність, а «освічена» – якість).

Важливо зрозуміти наступне. Закон (заборони) протиріччя, за Аристотелем, діє тільки в сфері актуального буття. У сфері можливого він не діє. Тому абсолютність цього закону не заперечує становлення, адже становлення як реалізація можливості характеризує потенційне буття. Таким чином, потенційно суще є діалектичним за характером, а актуально суще є відносно недіалектичним.

Закон виключеного третього є більш строгим законом. Аристотелем він формулюється так: «Не може бути нічого посередині між двома суперечливими (одне одному) судженнями, але про один (суб'єкт) будь-який окремий предикат слід або стверджувати, або заперечувати». Тобто мова про те, що в цьому законі не тільки забороняється в одному і тому ж відношенні одночасна істинність «b» і «не-b», але й те, що більш того,

істинність «b» означає хибність «не-b», і навпаки. Таким чином, дія закону виключеного третього передбачає дію закону (заборони) протиріччя, тоді як останній не обов'язково тягне за собою закон виключеного третього. Приклад судження, в якому працює закон виключеного третього: «цей папір білий» і «цей папір не-білий». Як кажуть, третього не дано.

4.5 Етичні та соціально-політичні погляди Аристотеля

Етика Аристотеля належить до практичних наук, оскільки вона є наукою про діяльність, яка пов'язана з вільним вибором. Вільний вибір здійснюється відповідальною людиною. Слід уточнити, що в античні часи поняття практичної діяльності відрізнялось від сучасного його розуміння. Практична діяльність в часи Аристотеля виключно була пов'язана з моральністю, яку Стагірит, зокрема, вважав набутою властивістю душі. Це означало, що людина робить себе сама, якою вона є в моральному відношенні залежить від неї. Природою закладаються лише можливості самостановлення людини.

Людські чесноти є складними, оскільки складною за своєю структурою є душа. В рослинній душі немає ні чеснот, ні пороків. Різного роду чесноти характерні для розумної частини душі, яка також диференційована і складається з розсудку і власне розуму. Іншими словами, розум людини Аристотель поділяє на практичний і теоретичний. Теоретичний нічого не мислить, що має відношення до діяльності, він начисто споглядальний. Практичний – це розум, що «спрямований на діяльність», розмірковує про цілі. І теоретичний, і практичний розум мають свої чесноти і пороки. До чеснот теоретичного розуму, які Аристотель називає діаноетичними (інтелектуальними), належать мудрість, розумність, розсудливість, а до пороків – протилежні стани духу. Що стосується практичного розуму, то він береться в єдності з пристрасною частиною душі. Їхні чесноти – це чесноти поведінки, норову. Діаноетичні чесноти виникають і розвиваються, як правило, через навчання, вимагають досвіду і часу, етичні формуються через звички. Таким чином, етичні

чесноти – це чесноти звички та звичаїв, діаноетичні – розумні і засновані на міркуваннях.

В цілому етичні чесноти визначаються Аристотелем як «середина двох пороків». Наприклад: великодушність – середина між марнославством та легкодухістю; мужність – між нерозсудливістю та боягузтвом; щедрість – між скупістю та марнотратством. Етичні чесноти вимірюються тим, наскільки практичний розум оволодіває афектами. Вони є діяльними чеснотами, оскільки ми стаємо справедливими, коли робимо справедливі вчинки, скромними, коли скромно поводимося, мужніми, коли мужньо діємо. Саме тому етика як наука належить, за Аристотелем, до практичної філософії. Діаноетичні чесноти, хоч і споглядальні, але вони також мають на увазі не само по собі знання, а поведінку, діяльність, практику.

Серед усіх чеснот особливе місце займає справедливість. Вона є серединою між двома родами несправедливості: порушенням закону і неоднаковим ставленням до рівних собі. Тому «поняття справедливості означає одночасно як законне, так і рівномірне, а несправедливе – протизаконне і нерівне (ставлення до людей)». Справедливість є найвищою чеснотою, в якій містяться всі інші.

Метою людського життя є блаженство. Вище блаженство полягає в споглядальному способі життя. Але такий спосіб існування вимагає певних умов, як-то здоров'я, багатство, сила і т. п. І все ж найважливіший елемент блаженства – внутрішнє достоїнство та добродієність особистості. Блаженство є результатом добродієсної діяльності і є сама ця діяльність. Аристотель не відкидає задоволення, а поєднує його з благом. Для нього задоволення впливає із розумної, тобто відповідної до блага діяльності, і є самим благом. Бути моральним добре, адже моральна людина завжди знаходиться в гармонії з собою, вона не знає докорів сумління, тоді як порочних людей постійно переслідує збудження та пригнічує каяття.

Для Аристотеля найвищою чеснотою є теоретична діяльність. Вона є вищою за практичність, оскільки приносить мудрість, а з нею і блаженство. «Із людських діяльностей найбільш блаженною є та, яка споріднена з божественною». А такою діяльністю є наука, споглядання, «схоплення загального і

того, що існує з необхідності». І все ж практичність також є чеснотою, причому необхідною в житті. Вона є «розумно набутою властивістю душі, яка реалізує людське благо. Практичність пов'язана з розважливістю і формується з участю досвіду. Для неї необхідними є такі здібності як вигадливість і вміння зважувати обставини, щоб обрати правильні засоби для досягнення цілей, які ведуть до благополуччя. Але вигадливість добра тільки тоді, коли вона спрямована на благородні цілі. Якщо практична людина свою вигадливість спрямовує проти загального блага, тоді така людина є небезпечною для суспільства.

Практичні люди здатні до управління економікою і державою. Такі здібності є вкрай важливими для життя суспільства, але «безглуздо вважати політику і практичність вищими [видами діяльності – І. З.]». Практична діяльність «позбавлена спокою, прагне завжди до певної мети і бажана не заради неї самої». А тому вищою чеснотою є не практичність з її розважливістю та вигадливістю, а мудрість. Саме мудрість як споглядання є передумовою блаженного життя, адже «блаженство простягається так само далеко, як і споглядання; і чим в якій-небудь істоті більше споглядання, тим в ній і більше блаженства». Тим самим, Аристотель приходиться до висновку, що лише та людина повністю добродісна, яка прагне до мудрості, тобто філософ. Така позиція цілком відповідала світоглядним настроям рабовласницької доби.

В основі соціально-політичних поглядів Аристотеля лежить його етичне вчення. Справедливість, як людська чеснота, є базовою в розумінні держави, її сутності та призначення. Головна мета співжиття людей в державі «полягає не просто в тому, щоб жити, а більшою мірою в тому, щоб жити щасливо». Загальне благо – ось мета діяльності держави. Слідування загальному благу є реалізацією справедливості в політичній діяльності.

Держава виникає природним шляхом в результаті розростання сім'ї і поселення. Основною фігурою держави є громадянин. Громадянином є той, хто бере участь у суді і в управлінні. Звідси випливає, що громадянами є лише рабовласники. Раби не є громадянами. Вони є власністю рабовласників, на них не розповсюджується закон, проти них

неможливо вчинити несправедливості, оскільки вони є «знаряддям праці, яке розмовляє».

Будь-яка держава – це складне, ієрархізоване ціле, що складається із неподібних частин, де кожна частина має своє уявлення про щастя та засоби його досягнення і є «формою співжиття громадян, які користуються відомим політичним устроєм», де політичний устрій – це «порядок, який лежить в основі розподілу державної влади». Політики у своїх чеснотах повинні бути вищими за пересічних громадян. Якщо громадяни можуть обмежитись чеснотами громадянина, які зводяться до вміння підкорятись владі і законам, то правителі повинні бути морально досконалими. Якщо знайдеться правитель такого ґатунку, то «залишається тільки підкорятись такій людині».

Держава, законодавці повинні стимулювати розвиток моральності в суспільстві, привчати громадян не лише бути хорошими, але й хоробрими. Для того щоб виконувати цю роль, держава повинна бути відповідним чином організована. Аристотель вивчає різні форми державного ладу і через аналіз класифікує їх за кількісною, якісною та майновою ознакою. В результаті в нього з'являється шість форм політичного устрою: три правильних – царство, аристократія, політія, та три неправильних – тиранія, олігархія і демократія. Серед неправильних форм держави Аристотель перевагу надає демократії, але за умови, що в такій державі буде правити закон, а не натовп. Державу, в якій править натовп, філософ засуджує і називає охлократією. Але найбільше дістається тиранії, владі, яка «не відповідає природі людини». Виражаючи крайнє неприйняття тиранічної влади, Аристотель висловлює своє обурення такими словами: «честі більше не тому, хто вб'є злодія, а тому, хто вб'є тирана».

В основі держави лежить приватна власність її громадян. Вона відіграє не останню роль в щасливому житті, адже «лише думка про власність викликає невимовне задоволення». Опонуючи Платону в цьому питанні, Аристотель зауважує, що відміна приватної власності нічого не дасть, тому що тоді «загальну справу всі будуть звалювати одне на одного». Правда, для стабільного розвитку держави, її благополуччя не повинно бути надмірного скупчення власності в одних руках. Власність

має бути поміркованою, нею мають володіти більшість громадян. Тобто мова в нього йде про «середній клас», який повинен бути базою правильної форми державного ладу.

Однак Аристотель, надаючи право власності громадянам, не визнає ними не лише рабів, але й ремісників, які через відсутність дозвілля не спроможні розвивати в собі моральні чесноти. Тобто власність доступна лише обмеженій кількості людей в державі, а саме рабовласникам. Більше того, Аристотель вважає, що не гоже бути ремісником чи землеробом греку. Оскільки ж така діяльність для держави необхідна, то нею повинні займатись варвари-раби. А це неможливо без експансії греків за межі власної території.

Ось таке в загальних рисах філософське вчення Аристотеля, вченого-енциклопедиста античного часу, його класичного періоду.

Питання для самоперевірки

- 1 Назвіть та поясніть основні заперечення Аристотеля на адресу теорії ідей Платона.
- 2 Які причини викликають існування речей?
- 3 Звідки у філософії Аристотеля взялись категорії «матерія» і «форма»?
- 4 Яку функцію виконують категорії «можливість» і «дійсність» у філософії Аристотеля?
- 5 З якою метою Аристотель вводить у філософію поняття бога?
- 6 Як Аристотель розумів душу?
- 7 Які досягнення Аристотеля в логіці?
- 8 За яким принципом класифікував Аристотель науки?
Чим для нього є філософія?
- 9 Основні принципи етики Аристотеля.
- 10 Вчення Аристотеля про державу.

5 ФІЛОСОФІЯ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ

5.1 Сократичні школи філософії (кініки, кіренаїки, мегарці)

5.2 Епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм

5.3 Неоплатонізм – світоглядний підсумок античного світу

Останній період античної філософії починається після Аристотеля. До I століття до н. е. вона залишається грецькою, а вже з I століття до н. е. і аж до середини I тисячоліття н. е. вона розвивається як римська. Але оскільки римляни більшою частиною були епігонами грецької культури, то римський період прийнято вважати латиномовною гілкою давньогрецької філософії.

Таким чином, сама пізня античність ніби ділиться на два періоди. Перший період триває близько 300 років і називається еллінізм. Прийнято вважати, що він починається з 338 року до н. е., коли Македонія завоювала Грецію, чим поклала початок, а вірніше, продовжила, але вже досить активну еллінізацію народів, що попали «під руку» Олександра Македонського, і закінчується 30 роком до н. е. – часу, коли під тиском римського війська впала остання елліністична держава – елліністичний Єгипет.

Нова політична реальність обумовила зміни в духовному самопочутті громадян. Рабовласницька демократія поступилася місцем військовій бюрократії і рабовласник перестав безпосередньо впливати на суспільні умови свого існування, а тим більше безправним ставав будь-який інший пересічний громадянин. Патріотизм, вільнолюбство, гідність особистості впали в ціні. Майже непотрібними виявились громадянська і моральна відповідальність, більше того, в умовах монархій ці якості виявились згубою для активних громадян. Тепер від особистості і її моральних якостей мало що залежало.

Філософія на такі здвиги відреагувала відповідним чином. Вона стала втіхою для освіченого індивіда, способом «внутрішньої» еміграції, способом самозаглиблення, але коштом втрати суспільної спрямованості. Більшою мірою філософія в цей час переймається проблемою, як зберегтись в умовах тоталітарного режиму. Але проблема самозбереження – це моральна проблема, це питання про те, як жити, які цінності сповідувати, щоб не потрапити в жорна тоталітарної державної машини. Таким чином, філософія стає рефлексією над моральністю, але вже без її соціальної спрямованості. Вона втрачає свій творчий характер, її теоретичний рівень понижується.

І ще одна особливість цього періоду. Філософія поширювалась тільки серед освічених верств населення нових монархій. Соціальні низи, незважаючи на еллінізацію, сповідували здебільшого міфологічні, містичні та релігійні ідеї. Це призвело до того, що в одному культурному просторі зустрілись два духовних потоки, які з часом витворили таке явище, як християнство.

5.1 Сократичні школи філософії (кініки, кіренаїки, мегарці)

Сократ, як відомо, своєї філософської школи, як наприклад, Платон чи Аристотель, не мав. Та попри те, з його легкої руки до філософії долучився Аристокл, який від нього отримав прізвисько Платон, під яким і залишився в історії філософії. Крім Платона Сократ мав досить багато друзів та шанувальників, які понесли далі філософію свого вчителя, правда, часто спотворюючи ідеї свого духовного батька. Такими, хто посилався на Сократа як свого вчителя, були філософи, що заснували так звані сократичні школи. До таких шкіл належать: кініки, кіренаїки, мегарці. Ці школи засновані ще в IV столітті до н. е., але вони продовжують існувати і в епоху еллінізму. Вони нам цікаві тим, що справили значний вплив на становлення стоїцизму і скептицизму, які, у свою чергу, мали велике значення в

подальшому духовному розвитку народів Європи, зокрема у становленні християнства.

Кінічну школу заснував Антисфен (близько 444-368 рр. до н. е.), учень Горгія, а потім Сократа. Назву школа отримала від місцезнаходження. Вона розміщувалась в гімназії, яка називалася Кіносарг, і знаходилася поза Афінами. Назва перекладається як «Пильний пес» або «Білий собака». Відповідно й учнів цієї школи звали «собаками». Очевидно, така назва була обумовлена кількома причинами: як змістом цієї філософії, яка виражала світовідчуття декласованих прошарків суспільства, так і складом учнів школи, близьким до яких за походженням був сам Антисфен. Адже відомо, що він був сином афінянина і рабині-фракіянки, тобто не був повноправним афінянином.

Кініки вели гранично спрощений спосіб життя і цей спосіб життя пропагували. Закликали до максимального обмеження своїх елементарних потреб та повної відмови від штучно вигаданих. Вважали, що боги дали людям все необхідне для легкого і щасливого життя, але люди, не знаючи міри своїм потребам, зробили себе нещасними. Для кініків багатство є аморальним, тоді як бідність – чеснотою. Бідність навчає доброчесності і схиляє людину до філософії. А філософія корисна, тому що навчає як треба жити і робить людину готовою «до будь-якого повороту долі». Коли одного разу хтось дорікнув Діогену із Синопа за його вигнання, він відповів: «Нещасний! Завдяки вигнанню я став філософом». Діоген із Синопа, який був «мандруючим» проповідником кінізму, жив у бочці, а потім став рабом-педагогом, був найбільш відомим продовжувачем справи Антисфена.

Поведінка кініків чимось нагадує рух хіпі 60-років минулого століття. В II-I ст. до н. е. кінізм поступово асимілюється стоїцизмом і в I-III ст. н. е. переживає справжнє відродження. Змістовними по сьогодні залишаються такі їхні міркування, як наприклад: «Держави гинуть тоді, коли вони не можуть більше відрізнити хороших людей від поганих» або «небезпечно давати божевільному в руки меч, а негіднику владу» і т. п.

Для кініків філософія є життєвою мудрістю і не потребує абстрактного мислення, узагальнень та понять. Вона повинна обмежуватись описанням речей. Кініки, як бачимо, стояли на

позиціях сенсуалізму та емпіризму. Той же Антисфен заявляв, що «загальні поняття та ідеї – голі вигадки» і додавав – коня бачу, а «конячості» не бачу». Отож кінізм – це перш за все етика. Як правило, до школи кініків належали низькі прошарки суспільства, або ті, хто покинув своє благополучне оточення (Антисфен – незаконнонароджений, Діоген – вигнанець із Синопа, де його запідозрили у «псуванні монети», Кратет сам змінив багатство на бідність, його дружина Гіппархія покинула багатий дім через Кратета і т. п.). Їхній спосіб життя відображав образу аутсайдерів на суспільну мораль та її норми.

Кініки вважали, що людині потрібно небагато і найбільше цінували те, що ніхто не може забрати. Такою цінністю у них була внутрішня свобода. А тому невибагливе життя, помірна праця – це те, що дає душевний спокій, зміцнює тіло і дух. Чесна бідність, або «велика відмова» від культури – ось що лежить в основі кінічного світосприйняття. Не випадково слово «цинізм» увійшло в усі європейські мови і означає нігілістичне ставлення до культурних і моральних цінностей. Кінізм – це бунт рабів проти моралі, проти суспільності і одночасно продовження перебування у рабстві, залежності від своїх природних потреб. Це не є спосіб розумного задоволення людських потреб, а відкидання таких потреб, їх заперечення. Тим не менш позиція кініків наводить на роздуми... Його продовження в стоїцизмі очевидно вказує на раціональне зерно, яке міститься в цій школі.

Киренську школу заснував Арістіп з міста Кирена. Киренаїки вважали, що теоретичні знання непотрібні. Свою практичну філософію вони будували на принципі задоволення. Такі концепції називають гедоністичними. Основними їхніми міркуваннями були такі: людина прагне до задоволення і відчуває відразу до страждань. Але задоволення як таке не є метою життя. Якби воно було так, то це було б рабство. Найбільше задоволення можна отримати від розумної поведінки. А мудрість полягає в тому, щоб користуватись благами, пануючи над ними, а не самому втрапляти до них у рабство. Але, на жаль, життєва установка на свободу часто оберталась у киренаїків низькопробним, вульгарним опортунізмом, міщанським «вмінням жити», пристосовуватись до людей та обставин. Так, сам Арістіп був «коханцем гетери Лаїди». Тим, хто його за це

засуджував, він відповідав: «Я володію Лаїдою, а не вона мною; а краща доля не в тому, щоб стримуватись від насолод, а в тому, щоб володарювати над ними і не підкорятись їм». Коли в того ж Арістіпа прилюдно плюнув сіракузький тиран Діонісій I, то Арістіп це приниження стерпів, за що його стали зневажати. І знову ж таки він відповів у своєму дусі: «Рибки підставляють себе морським бризкам, щоб піймати дрібну рибку; чи я не винесу бризки слини, бажаючи піймати велику рибу?»

У своєму розвитку киренський гедонізм утворив три різновиди. Один із них уособлює Феодор із Кирени, у якого, кажуть, багато ідей запозичив Епікур. Найвищою цінністю для нього була не короткочасна чуттєва насолода, а тривале і стале душевне задоволення, сталий радісний настрій. Вища радість – це радість пізнання і як його результат – стан мудрості. Мудрість і є істинне благо. «За природою» немає нічого ні доброго, ні злого. А тому можна і вкрати, і пограбувати храм, і здійснити прелюбодійство – лише б це сприяло радісному настрою. За Феодором, справжній мудрець вище дружби, вище законів і не буде жертвувати собою заради вітчизни. Адже дружать дурні та нерозумні, які шукають вигоди; закони ж існують заради утримування в узді нерозумних; вітчизною для мудрого є весь світ. За святотатство сучасники охрестили Феодора «атеїстом», хоч ім'я Феодор означає «обдарований богом». Його атеїзм зводився до богохульства та знущання над віруючими. «Як я не вірю в богів, - говорив він людині, яка звинуватила його в безбожництві, - коли я прямо кажу тобі, що тебе боги образили».

Киренаїк Аннікерид на відміну від Феодора Киренського високо цінував дружбу, родину та вітчизну і вважав, що заради дружби, батьків та вітчизни можна і постраждати, якщо потрібно. Гегесій із Александрії залишився в історії як «проповідник смерті». Щоб жити без болю, необхідно жити без насолоди; щоб жити без смутку, не треба знати кохання. А оскільки насолода – вища цінність і життя без неї нестерпне, то краще померти. Так міркував киренаїк Гегесій.

Мегарська школа заснована шанувальником Сократа Евклідом в місті Мегара. Проіснувала школа до середини III ст. до н. е. і поступово переродилась в скептицизм. Філософські погляди мегарців складались під впливом не тільки Сократа, але

також і елейців та софіста Горгія. Їх часто називали «еристиками» та «діалектиками» за їхню пристрасть до дискусій.

Мегарці вважали, що суще одне, воно є благом, але має багато імен. Множинність ілюзорна. Спроби її мислити приводять до протиріччя. Заслужили славу творців цілої низки софізмів: «куча», «лисий», «рогатий», «брехун» і т. п. Наприклад, якщо хтось каже: «Я брешу», то говорить він правду чи все ж бреше? Інший приклад. «Лисий – це той, хто втратив волосся». «Ти не втрачав волосся – значить, ти лисий» і т. п. Висновок такий, що в мегарців філософія перетворилась у просту гру розуму. Саме через таку гру в одній із старих книг стосовно філософії мегарців ми знаходимо, що «...у зайвому розумуванні часто втрачається розум». Не дивно, що характеризуючи стиль мислення представників мегарської школи, сучасники та пізніші філософи часто більше уваги приділяли не так світогляду мегариків, як характеристиці самих особистостей. Стосовно Менедема Діоген Лаертський пише, що він був педантичним та марнославним, замкнутим та забобонним, великодушним та благородним, войовничим в своїх промовах у суді, через що часто покидав його з підбитим оком.

Коли говорять про «софізми» стародавніх мислителів, то мають на увазі три таких речі: а) діалектичне протиріччя єдності і множинності, ділимості і неподільності, суперечливості руху; б) логічні і семантичні парадокси, котрі містять в собі приховану суперечність, яку належить усунути; в) власне софізми, тобто помилкові умовиводи. Вони логічно неправильні, але видаються за правильні. В цьому розумінні софістика – суб'єктивне, однобоке використання діалектики як логіки. Софістика являє собою своєрідний логічний експеримент, направлений на дослідження і прояснення понять, на їх удосконалення.

5.2 Епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм

Філософському вченню, створеному Епікуром (341/342 - 270 рр. до н. е.), випало на долю відродити атомізм Левкіппа і Демокріта. Він і його учні та послідовники боролись проти

агностиків та ідеалізму тогочасної філософії. Вони доводили матеріальність та пізнаваність світу, протистояли забобонам, астрології та магії.

Походження Епікура був незнатного і небагатого, але як енергійна і творча особистість він згуртував навколо себе мислячих обдарованих людей, виховав багатьох учнів, з якими в 306 році до н.е. купив в Афінах сад. Так виник знаменитий «Сад Епікура», над входом якого було написано: «Гість, тобі буде тут добре: тут задоволення – найвище благо». «Сад», як філософська школа Епікура, проіснував близько восьми століть. На відміну від піфагорійського союзу «Сад» був закритим співтовариством однодумців. Його члени не займались політичною діяльністю. На відміну від Зенона-стоїка, який сповідував космополітизм, Епікур був патріотом Афін. Принципом епікурейців було гасло: «Проживи непомітно!» Така позиція цілком вписувалась в духовне самопочуття епохи, коли головним завданням людини було зберегти себе в умовах деспотії.

За Епікуром, сенсом людського існування є щасливе життя, яке полягає в розумності, адже «не можна жити приємно, не живучи розумно, морально і справедливо, і навпаки». А жити так можливо лише тоді, коли людина навчиться стримувати і вгамовувати свої плотські пристрасті, підпорядковуючи їх розуму. В цьому контексті філософія – головний засіб досягнення людиною щасливого життя. Філософією слід займатись і молодій, і літній людині, «першій – для того, щоб старіючи, бути молодим благами..., а другій – для того, щоб бути одночасно молодим і літнім в результаті відсутності страху перед майбутнім». Найвищим задоволенням для епікурейців є свобода від тілесних страждань та спокій духу, так звана атараксія.

Безтурботність духу як етичний взірець життя Епікур обґрунтовує атомістичною будовою світу. У нього атоми відрізняються один від одного величиною, формою і вагою. Крім атомів існує також і порожнеча, яка дозволяє атомам рухатись, хоча джерело руху знаходиться в самих атомах. Є два види руху: відповідно до ваги і відповідно до відхилення. Це дозволяє Епікуру ввести поняття спонтанного руху, який є онтологічною основою людської свободи. Абсолютної свободи людина не має, така свобода притаманна лише богам. Боги блаженні, їм невідомі

страх, гнів, милість. Вони безтурботні, абсолютно щасливі, живуть між світами, а тому на життя людей не впливають. Вони бездіяльні, тому що блаженні. Висновок: людям не слід боятись богів, як не слід боятись і смерті. По-перше, душа смертна, тому що складається з атомів і вмирає разом з тілом. По-друге, смерті не треба боятись, бо поки ми є, немає смерті, а коли приходить смерть, то нас вже немає. Розуміючи це, людина звільняється від страху, який є головною перепорою до спокою душі, до досягнення атараксії.

В людському існуванні можлива відносна свобода. Крім звільнення від страху, для її досягнення необхідним також є усвідомлення того, що не всі чуттєві потреби слід задовольняти. Є потреби природні і необхідні, є природні, але не необхідні, і є вигадані, які і не природні, і не необхідні. Якщо перші епікуреєць повинен задовольняти, то від двох останніх заради життя без страждань слід відмовитись.

Вплив епікуреїзму на подальший розвиток філософії був доволі значним. Пізніше ці ідеї широко розповсюдились в Римі, особливо у філософії Лукреція Кара.

Стоїцизм як філософія має тривалу історію. Він виник в кінці IV ст. до н. е. і тривав до кінця III ст. н. е., поки не був витіснений неоплатонізмом. Назва походить від місця (по-грецьки «стоа» – крита галерея з колонами), де пропагував свій світогляд засновник стоїцизму Зенон із Кітіону. В розвитку стоїцизму виділяють три етапи: Давня Стоя (кінець IV ст. до н. е. – середина II ст. до н. е.), Середня Стоя (II-I ст.ст. до н. е.) та Нова Стоя (I-III ст. н. е.). Соціальна база стоїцизму досить широка і тому можна сказати, що ця філософія виражає широко розповсюджений на той час умонастрій епохи. Серед найбільш видатних її представників є як колишній раб (Хрісіпп), а потім вільновідпущеник, так і імператор (Марк Аврелій). Ідеалом стоїка є людина, яка мужньо і з гідністю підкоряється долі, тому що переконана – чинити опір долі не варто. Таким чином, вчення стоїків пронизано глибоким внутрішнім протиріччям. «Мотив всезагальної приреченості тягне до песимізму та пасивності. Але ідеал «мужньої краси» і невідвладної обставинам людської гідності саму безнадійність

перетворює в торжество над обставинами, а покірність їм – у внутрішню свободу» (Ф. С. Богомолів).

Зенон поділяв філософію на три частини: фізику, етику, логіку. Він уперше ввів у філософський обіг термін «логіка». Для перших стоїків вона була найголовнішою. Якщо філософію вони порівнювали то з організмом, то з яйцем, то з садом; то логіка уподібнювалась ними огорожі для саду, шкаралупи для яйця, кісткам і нервам організму. Це означало, що без логіки не може бути філософії.

Стоїки поділяли уявлення Геракліта, що вогонь є першопочатком світу. Бог для них – мінливе тіло, «творчий вогонь», який знаходиться в самій матерії. Правда, тут у них є певне протиріччя, адже бог не лише вогонь, але й розум (логос) світу, сім'я (зародок) космосу, так званий «сперматичний логос». Душа також є особливим тілом, «теплою, вогняною пневмою», вона смертна. Об'єктивний світ пізнаваний. Єдиним джерелом знання у стоїків є відчуття і сприйняття об'єктивно існуючих тіл.

Визнавши бога, стоїки змушені були пояснити наявність у світі зла. Крім інших способів виправдання бога за існуюче зло, вони розробили також етичний варіант теодіцеї. Існування зла має великий сенс. Зло існує для того, щоб мудрець своїм терпінням і покірністю долав його, зміцнюючи цим власні чесноти.

Стоїки виходили з того, що космос облаштований розумно, і тому вірили в провидіння, виховували в собі атараксію, апатію, підкорення долі. Незважаючи на це, вони цінували дружбу, закликали долати страхи, жити відповідно до природи, адже життя відповідно до природи означає одночасно жити розумно.

Стоїки ввели у філософію таку етичну категорію, як «обов'язок». Жити розумно для них – це також виконувати свій обов'язок. Чеснота сама собі нагорода. Душевний спокій лежить в основі помірно-радісного налаштування духу, який своїм джерелом має усвідомлення добре виконаного обов'язку і його гармонії з богокосмосом.

Важливою частиною етичного вчення стоїків є розрізнення ними того, що є добром, що є злом і що не має ніякого відношення ні до добра, ні до зла. Від людини залежить тільки

добро і зло. Те, що не залежить від людини, слід прийняти таким, яким воно є, адже воно є морально нейтральним. Мудрий повинен бути до нього байдужим. А морально нейтральними і незалежними від людини є: життя і смерть, здоров'я і хвороба, краса і потворність, задоволення і страждання, знатність і низьке походження, слава і неслава. Все це є даремністю. Хоч самі ці обставини можна поділити на такі, що є кращими і гіршими в повсякденному житті. Тому зазвичай, краще бути здоровим і багатим, красивим і задоволеним і т. п. Висновком із цього є таке: важливими є не обставини, а наше ставлення до них. Мудрець повинен бути вищим за обставини.

Таким чином, стоїки розуміли свободу по-рабськи. Для них тільки мудрі мають свободу, всі інші є рабами незалежно від свого соціального стану. Тобто свобідним може бути раб і рабом можна бути, перебуваючи на троні. Це залежить від ставлення до обставин долі.

Ще один важливий момент у філософії стоїцизму полягає у їхньому космополітизмі. Пафосом світогляду стоїків була ідея світової єдності. Оскільки єдиною є природа, єдиними є всі живі істоти і т. п., то вищою метою людей повинно стати подолання всіх бар'єрів: етнічних, расових, соціальних і державних. Все повинно злитись у космічне братерство. Але ми знаємо, що подолання всяких відмінностей є як причиною, так і наслідком тоталітаризму. Останній, як показала історія, веде до гальмування розвитку і провокує конфлікти.

Ідеї стоїцизму виявились досить живучими. Світогляд давніх стоїків з дещо трансформованими уявленнями відповідно до нових умов існування продовжує розвиватись Панецієм і Посидонієм, як представниками Середньої Стої. Їхня філософія характеризується подальшим взаємопроникненням стоїцизму, платонізму і аристотелізму. Виникає так званий еklektizm (від давньогрецького *eklego* – відбирати). Цей термін означав тоді дещо інше, ніж сьогодні. Мова йшла про філософію, яка вибирає найкраще із минулих досягнень. Акцент все більше робиться на етику, розроблення проблем гідного людини існування.

Традицію Середньої Стої підхопили римські філософи, серед яких були такі відомі мислителі, як Епиктет, Сенека, Марк Аврелій. В їхніх усних виступах та теоретичних працях

продовжується розроблення проблем рабства, свободи, долі, справедливості і т. п.

Скептицизм. Певна частка скепсису практично наявна в усіх філософських вченнях. Адже філософія починається з сумніву, здивування (Аристотель). Без постійної рефлексії, міркування над наявними знаннями немає мудрості, а значить, філософії. Але як окрема течія філософування скептицизм оформляється в елліністично-римській філософії. Походить назва від грецького слова *skeptikos* – шукати, досліджувати, розглядати. У скептицизмі головною вимогою є вимога утримання від суджень на тій підставі, що пізнання істини неможливе. Тому предтечами скептицизму можна вважати софістів. Скептичною є філософія Піррона. Пізніші представники Академії Платона, такі як Аркесілай та Карнеад, своєю творчістю також являють скепсис, який прийнято називати «академічним». Так що історія античного скептицизму починається в кінці IV ст. до н. е.

Родоначальником крайнього скептицизму вважається Піррон (360-270 рр. до н. е.). Він був скептиком не лише в теорії, але й у житті. Відстоював байдужість, безтурботність, апатію, атараксію. Відомий факт, коли цей філософ із своїми учнями опинився на кораблі під час бурі, то він вказав на свиню, яка продовжувала спокійно їсти, сказавши, що таким має бути мудрий. Його безтурботність і утримання від суджень базувались на визнанні двох тез: будь-яка річ не може бути більше «цим», ніж «тим», і все існує і не існує в рівній мірі. А якщо так, то слід утримуватись від надання переваги будь-чому, тобто зберігати «афазію» або мовчати. Варто звернути увагу на те, що до атараксії закликав не лише Піррон, але й Епікур. Та мотивація такого характеру поведінки у них була різною. Епікур йшов до атараксії через знання та освіту, тоді як Піррон до тієї ж мети йшов через відмову від знання. Справедливим у цьому відношенні є зауваження Секста Емпірика щодо порівняння Піррона з Сонцем, яке дав своєму вчителю Тімон. Сонце, заперечив Секст Емпірик, робить невидиме видимим, тоді як Піррон робить неясним те, що раніше сприймалось ясно та чітко. До речі, Піррон був байдужим також і до свого життя. Кажуть, що від небезпеки його завжди оберігали друзі, які не відходили

від нього і постійно стежили за тим, щоб він не потрапив у халепу.

Учень Піррона Тімон прославився тим, що був уїдлигим. Усіх філософів, крім Піррона, називав софістами, а їхню філософію – «заразою пустослів'я».

До скептиків належать Спевсіпп, Ксенократ, Аркесілай, Карнеад, Енесідем, Агріппа, Секст Емпірик та багато інших мислителів.

Скептицизм одна із форм агностицизму. Античний скептицизм – це одна із трьох великих систем філософії, що виникли в епоху еллінізму. Його поява була зумовлена руйнацією класичного рабоволодіння, яке виробило свій конкретно-історичний ідеал гармонії особистості. За оцінкою російського філософа О.С. Богомолова, цей ідеал полягав у тезі: «Знаю і відповідним чином дію». Еллінізм породив нове світовідчуття, яке епікуреєць висловив тезою: «Знаю, а тому ухиляюсь». Стоїцизм на проблеми епохи відповів тезою: «Знаю, а тому підкоряюсь». Скептицизм завершив цей ланцюг міркувань таким: «не знаю, а тому живу, як живеться: утримуючись від суджень і слідуючи звичаю або здоровому глузду, розсудливості або життєвому досвіду». Та попри те античний скептицизм відіграв і позитивну роль в історії філософії. Він гостро поставив проблему знання та істини, звернув увагу на філософський плюралізм, діалектичний характер пізнавального процесу, підірвав догматизм, чим стимулював подальші роздуми над проблемою пізнання істини.

І все ж жодна із установок, розглянутих нами, вже не відповідала реаліям Римської імперії. На порядок денний, в силу того, що скептицизм у своїх крайніх формах виродився в антифілософію, чим філософія була дискредитована, виступила задача нового синтезу знання і дії. Вирішення цієї задачі, як виявилось, стало можливим на шляху реформування та раціоналізації міфологічних уявлень. Найбільш філософськи насиченим в цьому плані став неоплатонізм.

5.3 Неоплатонізм – світоглядний підсумок античного світу

Неоплатонізм як релігійно-філософське вчення став теоретичним світоглядом Пізньої Римської імперії. Це були смутні часи. Фактом стала світова соціальна катастрофа, змістом якої була руйнація рабовласницької суспільної формації, що налічувала тисячоліття своєї історії. Занепадали та гинули результати попереднього соціального та культурного розвитку. Людина опинилась в нових невідомих їй умовах. Нове самопочуття індивідів вимагало свого втілення в адекватних часові теоретичних світоглядних конструкціях. Таким світоглядом виявився неоплатонізм – провідне релігійно-філософське вчення пізньої античності. В цілому філософський зміст в ньому переважає над релігійним, хоча за змістом він є синтезом філософії та міфології.

Основоположником неоплатонізму вважається Плотін (204/205-270 рр.), який витворив його зрілу форму. Хоча вже його вчитель Аммоній пропагував ідеї, які згодом лягли в основу цього вчення. Плотін проповідував усно, але робив це так мистецьки, що імператор Галлієн, одного разу почувши його, порадив ці промови записати. Плотін просьбу виконав, але досить халатно, через що після його смерті редагування та видання цих записів лягло на плечі Порфирія, учня, якому він заповідав свої роботи. Порфирій систематизував записи Плотіна, розділив їх на шість «дев'яток», звідки і пішла назва його праці «Еннеади» (по-давньогрецьки - дев'ятки).

Знаємо ми про життя та творчість основоположника неоплатонізму із твору Порфирія «Життя Плотіна», зокрема про те, що пошуки Плотіном вчителя тривали досить довго, супроводжувались частими розчаруваннями. Як правило, уроки філософії, до того, як Плотін потрапив до Аммонія, залишали в душі засновника неоплатонізму сором та тугу. Лише потрапивши до Аммонія, Плотін сказав своєму товаришу: «Ось кого я шукав!».

У своїй філософії Плотін на оригінальність не претендував. Він свідомо орієнтувався на тлумачення Платона. Саме тому вчення було назване неоплатонізмом, що в перекладі означає оновлене філософське вчення Платона. Систематизація об'єктивного ідеалізму Платона здійснюється Плотіном,

спираючись на запозичення із філософії Аристотеля та вчення стоїків.

Світ у Плотіна строго ієрархізований. Початком і вищим принципом всього є *Єдине*. Воно потойбічне, надрозумне і навіть позбавлене статусу буття. Єдине повністю перебуває за межами існування і тому воно як чиста і проста єдність є нічим. Воно не містить в собі протиріч і тому є абсолютною єдністю, тобто виключає будь-яку множинність. Існуючи поза світом, Єдине непізнаване ні чуттями, ні розумом. Єдине є абсолют, який ні від чого не залежить, але все існуюче залежить від нього. Воно є безмежним і безликим (неперсоніфікованим) утворенням, утворенням цілісним, повним і самодостатнім. Будучи таким, воно знає себе без пізнання, адже пізнання є долею недосконалості та неповноти.

В Єдиному немає часу, воно є незачеплена часом вічність. Плотін порівнює Єдине з Сонцем як джерелом світла і тепла. І тому Єдине – це Благо і Світло одночасно. Єдине породжує все існуюче так само, як Сонце виливає із себе світло і тепло, але при цьому нічого не втрачає (так уявляли собі вічність сонячного світла і Сонця в ті часи). Цей процес називається еманациєю (лат. – текти, литись, витікати).

Творення світу Єдиним – немотивований процес. Єдине породжує все, що стоїть нижче, без будь-якої необхідності, але те, що нижче, породжується Єдиним з необхідністю. Процес еманациї нагадує процес освітлення, яке згасає, втрачає свою потужність в міру віддалення від джерела. Творення світу Єдиним відбувається через множення буття, що тотожно деградації.

Першим ступенем еманациї або іпостасю творення є *Світовий розум* (Нус). На відміну від Єдиного він має статус буття, в ньому існує багато ідей. Звернений до Єдиного Світовий розум єдиний, а відвернений від Єдиного – він множинний. Але, як і Єдине, Нус існує поза часом. Процес пізнання Нусом самого себе – це позачасовий процес і є системою ідей. Парадоксальність Світового розуму в тому, що він містить в собі не лише ідеї загального, але й індивідуального.

Світло від Єдиного не поглинається повністю Розумом. Воно поширюється далі. Так з'являється *Світова душа*. Вона вже

існує в часі, тобто час з'являється завдяки Душі. Душа, як і Розум, має ніби два обличчя. Одним вона повернена до Розуму, іншим – відвернена від нього. Звідси верхня і нижня частини Душі. В цілому Душа є з'єднувальною ланкою між надчуттєвим і чуттєвим світами. Вона безтілесна, споглядає ідеї, що знаходяться поза нею. Відображення ідей в Душі – це логос. Кожній ідеї відповідає свій сперматичний (насінневий) логос. Душа – джерело руху.

Останнім ступенем деградації абсолютно духовного Єдиного є *матерія*. Вона є негативною умовою утворення речей. Плотін називає її «небуттям» або «тьмою». Матерія – це гірша частина природи. Вона існує вічно, але не є самостійною. Вона протистоїть Єдиному і одночасно продукується ним. Матерія у Плотіна – результат згасання світла. Вона – відсутність необхідного світла або виснажене світло. І все ж вона не є абсолютним нічим, а все ж є чимось. Матерія, або тьма, протистоїть Єдиному як Зло. Але Зло не рівноцінне Добру, або Благу. Злом є відсутність необхідного Добра так само, як Тьмою є відсутність необхідного світла.

Матерія – це гірша частина природи, тоді як краща частина природи є ні чим іншим, як нижчою частиною Світової душі. Явища природи реальні настільки, наскільки вони відображають в собі ідеї Розуму. У світі явищ Душа дробиться. Існує душа неба, душі зірок і т. п. Душа Землі народжує душі рослин, тварин, нижчі частини душ людей. Нижча частина душі тягне людину до тлінного, заземляє, заводить в кабалу до тіла. Вища частина душі завжди перебуває в умоглядному світі. Таким чином, душа людини подібна самій людині, ноги якої у воді, а тіло в повітрі.

Структура світу у Плотіна така, що Єдине не тільки опускається у множинність, але й множинність сходиться до свого джерела, прагнучи стати єдиним. Подолання роз'єднаності означає залучення до Блага. «Благо – це те, - каже Плотін, - від чого залежить і до чого прагне все суще, маючи його своїм початком і потребу в ньому». Таке прагнення найбільш виразно проявляється в людині. Сходження людини до Єдиного означає стан злиття душі з Єдиним як з Богом, стан присутності в душі Бога, стан розчинення в Богіві як Єдиному. Такий стан досягається вищим напруженням пізнавальних зусиль, коли душа

рве всі тілесні пута і надприродною інтуїцією проривається до первинної єдності в Богові. Цей стан Плотін називає екстазом, нестямною. Це вже містика. За свідченням Порфірія, сам Плотін досягав за все життя чотири рази такого стану, Порфірію ж вдалось лише один раз пережити почуття екстазу.

Таким було теоретичне відображення самопочуття освіченого індивіда з його суперечливим суспільним досвідом в період Пізньої Римської імперії, індивіда жалюгідного, нікчемного, безсильного в своїй тільки внутрішній свободі, але одночасно здатного, в особі імператора, досягнути «божественних» вершин влади (О.С. Богомоллов). Неоплатонізм став найбільш впливовим напрямком пізньої античної філософії, в ньому античність, що вмирала, підводила свої світоглядні підсумки.

Оскільки неоплатонізм існував паралельно з християнством, яке набирало силу, то важливо охарактеризувати взаємовідносини між ними. Неоплатонізм вороже ставився до християнства. Його прихильники виступали проти обожнення Христа. Порфірій написав працю «Проти християн», в якій критикував не лише Старий, але й Новий Завіт. За таке нешанобливе ставлення до християнства в 448 році за наказом імператора ця праця була спалена. Але якщо неоплатонізм як філософська доктрина не мав особливої потреби в християнстві, то ідеологи християнства мали потребу в цій філософії. І тому коли перед ними гостро постала проблема обґрунтування складної системи християнського віровчення, вони звернулись до неоплатонізму. Після Нікейського Собору, в IV та V століттях відбувається складний процес взаємодії християнського віровчення з неоплатонізмом.

Питання для самоперевірки

- 1 Дайте загальну характеристику сократичним школам.
- 2 Тлумачення свободи стоїками.
- 3 В чому сутність скептицизму як філософського напрямку?
- 4 Розкрийте ієрархічну сутність неоплатонізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Першоджерела

- 1 Аристотель. Сочинения в четырех томах. – М.: Мысль, 1975-1983.
- 2 Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979. – 620 с.
- 3 Платон. Держава. – К.; 2001. – 356 с.
- 4 Платон. Діалоги. – К.; 2001. – 394 с.
- 5 Платон. Сочинения в трех томах. Т. 1-3. – М.: Мысль, 1969-1972.
- 6 Плотин. Эннеады. – К.: УЦИММ-ПРЕСС, 1995. – 392 с.
- 7 Римские стоики. Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М.: Республика, 1995. – 463 с.
- 8 Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. – М.: Мысль, 1976.

Навчальна

- 9 Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 1976. – 543 с.
- 10 Басов Р.А. История древнегреческой философии от Фалеса до Аристотеля. – М.: ЗАО «Издательский дом «Летопись XXI», 2002. – 415 с.
- 11 Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К.: Либідь, 2001. – 408 с.
- 12 Богомоллов А.С. Античная философия. – М.: Издательство МГУ, 1985. – 367 с.

- 13 Вернан Ж.П. Происхождение древнегреческой мысли. – М.: Прогресс, 1988. – 224 с.
- 14 История философии в кратком изложении / Перевод с чешского И.И. Богута. – М.: Мысль, 1995. – 592 с.
- 15 Пекарник А.М. Філософія: Підручник. – Харків: «Едена», 2010. – 479 с.
- 16 Реале Дж. и Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т.1. Античность. – СПб, ТОО ТК «Петрополис», 1994.
- 17 Хамітов Н. В., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини: Навч. посібник. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
- 18 Чанышев А. Н. История философии древнего мира: Учеб. для вузов. – М.: Академический проект, 2005. – 608 с.
- 19 Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.: Высшая школа, 1991. – 512 с.
- 20 Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. Історія філософії: Підручник. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 774 с.

